
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Μ. Α. Γκομπάρα, *Ο κωμικός ποιητής Φιλήμων*, Ιωάννινα 1986, σ. XII + 450 (διδακτορική διατριβή).

Ένα από τα πάγια και επείγοντα ζητούμενα της κλασικής φιλολογίας στη χώρα μας είναι η σύνταξη φερέγγυων επιστημονικών ερμηνευτικών υπομνημάτων στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Η σημασία και η χρησιμότητά τους είναι αυταπόδεικτα, και ως θέμα προσφέρονται για εκπόνηση διδακτορικών διατριβών, γιατί αποτελούν την καλύτερη και ουσιαστικότερη εισαγωγή ενός νέου φιλόλογου στα προβλήματα της αρχαιολογικής επιστήμης¹.

Το υπό κρίση βιβλίο αποτελεί διδακτορική διατριβή με αντικείμενο τη μελέτη και τον σχολιασμό των αποσπασμάτων του κωμικού ποιητή Φιλήμονα και υποβλήθηκε στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου των Ιωαννίνων. Συγγραφέας της είναι ένας Αιγύπτιος κλασικός φιλόλογος, ο οποίος, ως υπότροφος του Ελληνικού Κράτους, αφιέρωσε τέσσερα χρόνια στη μελέτη του θέματός του. Τα προβλήματα και οι δυσχέρειες που έπρεπε να αντιμετωπιστούν κατά την εκπόνηση της διατριβής περιγράφονται επιγραμματικά στον πρόλογο του βιβλίου (σ. VII): «Η δυσκολία να προσαρμοστώ στην ελληνική πραγματικότητα, οι ελλείψεις μου στην αρχαία ελληνική φιλολογία και κυρίως η άγνοια της νεοελληνικής γλώσσας έγιναν ακόμα μεγαλύτερες με το θέμα που ανέλαβα να πραγματευθώ». Αυτή η συμπαθητικά διατυπωμένη ομολογία από έναν ξένο με περιορισμένες γνώσεις στη Νέα Ελληνική (το δείγμα που παρατέθηκε είναι αρκετά χαρακτηριστικό: υπάρχουν περιπτώσεις όπου ο αναγνώστης δυσκολεύεται να παρακολουθήσει τη σκέψη του συγγρ. εξαιτίας της ελαττωματικής διατύπωσης) γίνεται ακόμη πιο κατανοητή, αν σκεφτούμε όχι μόνο την αποσπασματική φύση του υλικού αλλά και την ανάγκη για παράλληλη γνώση των κωμωδιών του Μενάνδρου, του Πλάτου και του Τερεντίου, τη δυσεπισκόπητη βιβλιογραφία και την ποικιλία των θεμάτων που ξεκινούν π.χ. από τα μαγειρικά σκεύη και την παρασκευή εδεσμάτων και φτάνουν σε προβλήματα χρονολόγησης, ύφους ή ανίχνευσης ιστορικών αναφορών. Αν, επιπλέον, ληφθεί υπόψη και ο περιορισμένος χρόνος της συγγραφής του βιβλίου, το συνολικό αποτέλεσμα μαρτυρεί την αξιόπαινη φιλοπονία του συντάκτη της διατριβής και τον αμείωτο ενθουσιασμό του για το θέμα.

1. Θυμίζω δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις: ως διδακτορικές διατριβές ξεκίνησαν οι σχολιασμένες εκδόσεις της *Θεογονίας* του Ησιόδου από τον M. L. West (Οξφόρδη 1966) και του Ομηρικού *Ύμνου στη Δήμητρα* από τον N. J. Richardson (Οξφόρδη 1974).

Το βιβλίο διαιρείται σε τρεις ενότητες: στην πρώτη (σ. 20-167) επιχειρείται μια συνθετική εξέταση του βίου και του έργου του ποιητή με αξιοποίηση των αρχαίων μαρτυριών που παρατίθενται στην αρχή της μελέτης (σ. 13-19)· η δεύτερη ενότητα (σ. 170-196) περιλαμβάνει την κριτική έκδοση των αποσπασμάτων του Φιλήμονα και τη νεοελληνική τους απόδοση. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι δεν σχολιάζονται όλα τα σωζόμενα αποσπάσματα του ποιητή αλλά μόνο εκείνα που ανήκουν σε επώνυμες κωμωδίες· η επιλογή αυτή του συγγρ. ασφαλώς περιόρισε την έκταση του θέματος, αλλά άφησε ένα κενό στην έρευνα που θα πρέπει να καλυφθεί από έναν μελλοντικό εκδότη, γιατί η εν μέρει αξιοποίηση των άδηλων αποσπασμάτων στην εισαγωγή δεν μπορεί, βέβαια, να υποκαταστήσει τον εξαντλητικό σχολιασμό τους· η τρίτη ενότητα (σ. 198-420) περιέχει τα ερμηνευτικά σχόλια του συγγρ. Το βιβλίο πλαισιώνεται από επιλογή βιβλιογραφίας (σ. 1-11· στο υπό κρίση αντίτυπο έχουν εκπέσει οι σ. 9-10) και από πίνακα λέξεων (σ. 421-445) και σχολιαζομένων λέξεων ή φράσεων (σ. 447-450).

Η εισαγωγή, αν εξαιρέσουμε τα *testimonia*, αποτελείται από τα εξής πέντε περιεκτικά κεφάλαια: «Φιλήμων» (σ. 20-77· βιογραφικές και εργογραφικές² πληροφορίες, στοιχεία για την ποίηση, την τέχνη, τη γλώσσα και το μέτρο του Φιλήμονα)· «Ηθικές και φιλοσοφικές απόψεις του Φιλήμονα» (σ. 78-88)· «Φιλήμων και Πλάυτος» (σ. 89-111)· «Τα μοτίβα» (σ. 112-128)· «Οι χαρακτήρες» (σ. 129-167). Η σημασία αυτής της εισαγωγικής μελέτης μπορεί ίσως να εκτιμηθεί καλύτερα, αν αναλογιστούμε ότι ισοδυναμεί, ποσοτικά τουλάχιστον, με ένα κεφάλαιο από τη διεξοδική γραμματολογία των Schmid-Stählin, που δεν πραγματεύθηκαν τη Μέση και τη Νέα κωμωδία. Θα παρατηρούσαμε, ωστόσο, ότι, επειδή ακριβώς δεν πρόκειται για ένα γραμματολογικό κεφάλαιο αλλά για διδακτορική διατριβή, ένα πλήθος πληροφοριών θα μπορούσε να παραλειφθεί και να αντικατασταθεί από απλές παραπομπές σε σχετικές μελέτες, γεγονός που θα περιόριζε δραστικά τον όγκο του βιβλίου. Έτσι, τα τρία τελευταία κεφάλαια, που καταλαμβάνουν τη μισή περίπου εισαγωγή, θα μπορούσαν να είναι πιο ευσύνοπτα, δεδομένου ότι η βιβλιογραφία για τα θέματα αυτά είναι εξαιρετικά πλούσια και το περιθώριο για διατύπωση απόψεων πρωτότυπων πολύ περιορισμένο.

Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις: Στη σ. 23 ο συγγρ. επιφυλάσσει να απαντήσει στο ερώτημα για τον τόπο καταγωγής του ποιητή, που σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες είναι οι Συρακούσες ή οι Σόλοι. Στη σ. 383 όμως, σχολιάζοντας την κωμωδία *Σικελικός*, φαίνεται να κλίνει προς την άποψη ότι πατρίδα του ποιητή είναι οι Συρακούσες, άποψη που είχε υποστηρίξει και ο Α. Lesky (*Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετ. Α. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1981⁵, σ. 917 και σημ. 2). Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις και προς

2. Για λόγους πληρότητας, ο συγγρ. θα έπρεπε να σημειώσει την ύπαρξη δύο καινούριων αποσπασμάτων (απ. 194, 195 = K. Tsantsanoglou, *New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius*, Αθήνα 1984, σ. 142-143) από άγνωστες κωμωδίες του Φιλήμονα.

την αντίθετη κατεύθυνση, τους Σόλους. —Ενώ στη σ. 24 ο συγγρ. υποστηρίζει ότι αγνοούμε αν ο θάνατος του Φιλήμονα συμπίπτει με το τέλος του Χρεμωνίδειου πολέμου, στην αμέσως προηγούμενη σελίδα χρησιμοποιεί αυτό το χρονολογικό σημείο ως αφετηρία για τους υπολογισμούς του.— Στη σ. 24 η Ευδοκία αντιμετωπίζεται ως αυτόνομη πηγή πληροφοριών για τη ζωή του ποιητή, ενώ είναι γνωστό ότι τα βιογραφικά στοιχεία της πηγής αυτής προέρχονται από τη Σούδα (βλ. πρόχειρα Κ. Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής λογοτεχνίας*, μετ. Γ. Σωτηριάδη, Αθήνα 1900, II σ. 343).— Δεν είναι σαφές γιατί ο συγγρ. αποδίδει το ανεκδοτολογικό υλικό που περιέχουν οι βιογραφίες στην κυνική διατριβή (σ. 26).— Στη σ. 30 ο συγγρ. δέχεται με επιφύλαξη ότι το πρώτο έργο του Φιλήμονα γράφτηκε το 340 π.Χ. σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει στις σ. 28 και 296. Η άποψη που διατυπώνεται στη συνέχεια ότι ο Φιλήμων έγραψε ως το 321 π.Χ. — χρονιά κατά την οποία ο Μένανδρος ανεβάζει το πρώτο έργο του— δράματα που ανήκουν στη Μέση κωμωδία καθορίζει με υπερβολική ακρίβεια τομές σε φαινόμενα της Ιστορίας της λογοτεχνίας οι οποίες δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν τόσο απόλυτα. Γενικά το υποκεφάλαιο που πραγματεύεται το ερώτημα αν ο Φιλήμων ανήκει στη Μέση ή τη Νέα κωμωδία (σ. 26-30) δεν είναι απόλυτα ικανοποιητικό.— Ο τελευταίος στίχος του απ. 94 Κ. είναι δίκαιος κού δοκεῖν είναι θέλει (σ. 60) παραπέμπει στον γνωστό στίχο από τους *Επτά επί Θήβας* του Αισχύλου οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος ἀλλ' εἶναι θέλει (592). Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι η έμμεση παράδοση (Πλάτων *Πολιτεία* 362 a και Πλούταρχος *Αριστοειδής* 3) γνωρίζει τη γραφή δίκαιος, πράγμα που συμπλησιάζει τα δύο χωρία ακόμα περισσότερο. Η σχετική γνώμη του Webster, που παρατίθεται στη σ. 220 και με την οποία δεν φαίνεται να διαφωνεί ο συγγρ., ότι εδώ υπόκεινται περιπατητικές απόψεις δεν μου φαίνεται πειστική· κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για το γνωστό θέμα της αντίθεσης ανάμεσα στα φαινόμενα και την πραγματικότητα, το οποίο εκμεταλλεύθηκε στο έπακρο ο Ευριπίδης, ιδιαίτερα στην *Ελένη* (βλ. σχετικά R. Kannicht, *Euripides Helena*, Χαϊδελεβέργη 1969, I σ. 62 κ.ε.).— Στη σ. 67 το απ. 119 Κ. [...] τὸ δ' ὄλον περιπατεῖς ἢ τὸν αὐτὸν ἄερα / ἑτέροισιν ἔλκει, ἐπέ μοι, τοιοῦτος ὢν; δεν ανακαλεί στη μνήμη μας τον στ. 590 από την *Ανδρομάχη* του Ευριπίδη οὐ γὰρ μετ' ἀνδρῶν, ὡς κάκιστε κάκ κακῶν, αλλά απλώς αποδίδει το νόημα του στίχου. Πλησιέστερο παράλληλο θα θεωρούσα τα λόγια που απευθύνει η Εκάβη στην Ελένη (*Τρωάδες* 1023-4): κἀβλεπας πόσει / τὸν αὐτὸν αἰθέρ', ὡς κατάπτυστον κἀρα.— Η παρατήρηση στη σ. 71 ότι «ο Φιλήμων, αν και δεν ήταν Αθηναίος, έγραψε στην Αττική διάλεκτο» θα είχε τη θέση της, μόνο αν ήταν δυνατό να γραφτεί κωμωδία σε άλλη διάλεκτο. Είναι όμως γνωστό ότι η γλώσσα ενός έργου καθορίζεται αποφασιστικά από το λογοτεχνικό είδος στο οποίο ανήκει (πρβ. πρόχειρα Lesky, *ό.π.*, σ. 305).— Από τους γλωσσικούς πίνακες, όπου συγκεντρώνονται και κατατάσσονται σε κατηγορίες αξιοσημείωτες λέξεις του Φιλήμονα (σ. 71 κ.ε.), ο πίνακας V («Μη αττικές λέξεις») παρουσιάζει, ασφαλώς, τις περισσότερες αδυναμίες, όπως εύκολα μπορεί να αποδείξει ένας έλεγχος με τη βοήθεια των λεξικών. Η διατύπωση, εξάλλου, στον τίτλο του πίνακα II «Λέξεις που χρησιμοποιούνται από τον Φιλήμονα και μόνο στην κωμωδία» είναι αμφίσημη. Πρόθεση του συγγρ. είναι μάλλον να συγκεντρώσει λέξεις που απαντούν μόνο στον Φιλήμονα και σε κανέναν άλλο κωμικό, όπως τουλάχιστον μας επιτρέπει να συμπεράνουμε η περίπτωση της λέξης *ἀμάρτημα*, που συμπεριλαμβάνεται στον πίνακα II και για την οποία διαβάζουμε στο σχετικό σχόλιο (σ. 348): «δεν είναι κωμική λέξη, απαντά μόνο στον Φιλήμονα». Στην περίπτωση αυτή όμως τι συμβαίνει με τη λέξη *Ἰδής* που περιέχεται στον πίνακα, ενώ απαντά στον Αριστοφάνη (π.χ. *Βάτραχοι* 69, 118, 172, 774); Το χύριο όνομα *Κρομμύων*, στον ίδιο πίνακα, εκλαμβάνεται ως ονομαστική ενικού (βλ. και σ. 276: «η *Κρομμύων*»), ενώ είναι γενική πληθυντικού που συνάπτεται στενά με τη λέξη *πόλις* (απ. 29 Κ.): *Κρομμύων πόλις* = «Κρεμμυδοπούλη», όπως *Περσῶν πόλις* = Περσέπολη (Αισχύλου *Πέρσες* 511-2): βλ. σχετικά Δ. Σκαλή, Αισχύλος ετυμολόγος, *Δωδώνη* 13 (1984) 71 κ.ε.— Η άποψη (σ. 83) ότι «ο άνθρωπος είναι απαραίτητο να ζει μια ευχάριστη ζωή, μα και οπωσδήποτε θα πεθάνει» δεν είναι

αποκλειστικά επικούρεια αλλά κοινός τόπος της αρχαίας λογοτεχνίας. Βλ. σχετικά H. Wankel, «Alle Menschen müssen sterben». Variationen eines Topos der griechischen Literatur, *Hermes* 111 (1983) 129-154 και W. Ameling, Φάγωμεν καὶ πίωμεν: Griechische Parallelen zu zwei Stellen des Neuen Testaments, *ZPE* 60 (1985) 35-43. Ούτε είναι αποκλειστικά στωική η άποψη (σ. 87) ότι «η Ανάγκη κυβερνά τα πάντα, και τους θεούς», όπως άλλωστε το δείχνουν και τα χωρία που προσάγει ο ίδιος ο συγγρ. στη σ. 283.— Ενώ στη σ. 88 ο συγγρ. φαίνεται να απορρίπτει τη γνώμη του Webster για την επίδραση των περιπατητικών απόψεων πάνω στο έργο του Φιλήμονα, στη σ. 204 χαρακτηρίζει την επίδραση αυτή «συνηθισμένο φαινόμενο». Σημαντική είναι η μελέτη του K. Gaiser, Menander und der Peripatos, *A&A* 13 (1967) 8-40 που ο συγγρ. δεν φαίνεται να γνωρίζει.— Η ιδέα ότι τα παιδιά πρέπει να τιμούν τους γονείς τους (σ. 124) είναι πολύ παλαιότερη από τον Φιλήμονα: βλ. π.χ. Αισχύλου *Ικέτιδες* 701 κ.ε., *Ευμενίδες* 269 κ.ε., Ευριπίδη απ. 853 N.², Ισοκράτη *Προς Δημόνικον* 16. Πρβ. G. Thomson, *The Oresteia*, Πράγα - Άμστερνταμ 1966, II σ. 200 κ.ε.— Ότι κύρια πηγή για το μοτίβο της αναγνώρισης στη Νέα κωμωδία υπήρξε η *Τυρώ* του Σοφοκλή (σ. 126) είναι πολύ αμφίβολο, δεδομένου ότι το μοτίβο είναι τόσο πλατιά διαδεδομένο, ώστε η αναζήτηση συγκεκριμένης πηγής να αποβαίνει μάταιη. Πάντως, θα έπρεπε να γίνει παραπομπή στην ειδική μονογραφία του A. Hahnle, *ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ*, διατρ., Τυβίγγη 1929.

Σχετικά τώρα με την κριτική έκδοση των αποσπασμάτων θα παρατηρήσαμε ότι το κριτικό υπόμνημα παρουσιάζει ελλείψεις και αβλεψίες και είναι γενικά αφερέγγυο. Προβλήματα δημιουργούν τα συντεταγμένα επώνυμα των μελετητών που ασχολήθηκαν με την κριτική αποκατάσταση του κειμένου καθώς και οι παραπομπές στον Στοβαίο που γίνονται άλλοτε στην έκδοση του Meineke και άλλοτε στην έκδοση του Wachsmuth. Οι διαφορετικές γραφές δεν διαχωρίζονται με δίστιγμο (:), ενώ οι ορθογώνιες αγκύλες που χρησιμοποιούνται και για να διαχωρίσουν τη γραφή που υιοθετείται στο κείμενο από τις υπόλοιπες και για να παραπέμψουν σε βιβλιογραφία δημιουργούν σύγχυση. Για λόγους οικονομίας χώρου θα αντιπαρατεθούν το κριτικό υπόμνημα του συγγρ. και του Hense στον Στοβαίο (III ii 24, 25) που αφορά τα απ. 2-3 από τον *Άγύρτη* του Φιλήμονα, και ο αναγνώστης παρακαλείται να προβεί στις απαραίτητες συγκρίσεις: τα παραδείγματα μπορούν εύκολα να πολλαπλασιαστούν.

Γκομπάρα

Άγύρτου A et Marcianus apud Morel-
lium Bibl. MS Gr. Lat. 319// (sic)
Λυκούργου Gesner margo et Schowius. 1
ώ πώς A] φευ ώς God. Schowius ώς
παμπόνηρον Duebner πάντως πονηρόν
C. F. Hermann [RhM V 1847 608] πώς
ού G. A. Hirschig Ann. Crit. 18 οϊμ'
ώς Naber Mnem. nov. 8, 408 4 άνθρω-
πον add. Gesner // άλλ' ή Meineke]

Hense

φιλήμονος άγύρτου AMac. φιλήμονος compend. nec
plura Br λυκούργου M// 7 πώς M^d ω (ω Mac.) πώς
ABrMac. emendatio incerta: πάντως C. Fr. Hermann
mus. Rh. V p. 608 πώς ου Hirschig ann. crit. p. 18
οϊμ' ώς Naber mnemos.² VIII p. 408// 9 novam ab-
hinc ordiri eclogam perspexit Meineke com. ed. min.
p. 821: cum prioribus haec cohaerent M^dABr Mac.³//
11 άνθρωπον (quod coniectura reppererat Gesn.²
p. 31 mrg) Br: om. M^dAMac./ μικρόν M^dAMac.:

3. Ο Hense αναφέρεται στο πρόβλημα αν τα απ. 2 και 3 ανήκουν στην ίδια κωμωδία ή όχι, ένα θέμα που ο συγγρ. το παρέχεται στο δικό του κριτικό υπόμνημα και το συζητά μόνο στα σχόλια (σ. 203).

ἀλλὰ M^dA οὐδὲ μικρὸν ἀλλὰ σχήματα μικρὸν τι Br/ ἀλλ' ἢ Meineke ἀλλὰ M^dAMac.: alii
 σχήματι Meineke] πλάγι' ἐστὶ τᾶλλα distingui volunt οὐδὲ μικρὸν, ἀλλὰ σχήματι (σχήμα-
 κτλ. Duebner) πλάγι' ἐστὶ κτέ. // 12 πλάγια γάρ
 ἐστὶ Mac. / τὰ ἄλλα fere libri

Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις: Στο απ. 4 Κ. στ. 14 υπάρχει αμφιβολία ως προς τη γραφή που υιοθετεί ο συγγρ. Στα σχόλιά του (σ. 218), πάντως, φαίνεται να αποδέχεται την πρόταση του Edmonds *ἰφάρπασις* ἀντὶ του παραδεδομένου *ἰφῆρπασεν*, ἐνῶ ἀπὸ το κριτικό υπόμνημα ἀπουσιάζει οποιαδήποτε πληροφορία.— Τη φράση *εἰς τὴν γῆν βλέπων* (απ. 5,2) θα την ἀπέδιδα «με το βλέμμα καρφωμένο στη γῆ» και ὄχι «με το κεφάλι σκυμμένο στη γῆ» πρβ. χαμηλομάτης.— *σῶζε σαυτὸν, ἐγὼ δ' ἐμὲ* (απ. 19) πρβ. Ευριπίδη *Ἀλκῆστη* (690) *μὴ θνήσχω ἵπὲρ τοῦδ' ἀνδρός, οὐδ' ἐγὼ πρὸ σοῦ*.— Το κριτικό υπόμνημα του απ. 27 εἶναι και περιττό και λαθεμένο.— Ἀπὸ τη στιγμή που γίνεται δεκτὴ η γραφή *Κάνθαρος* ως κύριο ὄνομα, η μετάφραση «σακθάρι» εἶναι ατυχῆς, μολονότι ἔτσι μεταφράζει και ο Edmonds.— Στο απ. 57 παρατηρεῖται διάσταση ἀνάμεσα στις πληροφορίες του κριτικού υπομνήματος και τα σχόλια. Συγκεκριμένα, ἐνῶ στο κριτικό υπόμνημα διαβάζουμε *κάν θεοῖς* Meineke] και *θεοῖς codd.*, στον σχολιασμό ο συγγρ. παρατηρεῖ: «*Meineke ἔχει και θεοῖς*». Για την ἀντιθετικὴ συμπλοκὴ *κάν βροτοῖς* *κάν θεοῖς* πρβ. Ξενοφάνη απ. 23 *εἰς θεὸς ἐν τε θεοῖσι και ἀνθρώποισι μέγιστος με τα σχόλια του E. Heitsch, Xenophanes. Die Fragmente, Μόναχο-Ζυρίχη 1983, σ. 147 κ.ε.*— Στο απ. 70 Κ. *σπάθην παραφαίνων δηλαδὴ χρυσένδετον* θα πρότεινα ἀντὶ *δηλαδὴ* να γράψουμε *τῆ λαβῆ*: πρβ. Ὀμηρο A 219 *ἢ και ἐπ' ἀργυρῆ κώπη σχέθε χεῖρα βαρεῖαν*. Η δοτικὴ θα εἶναι της ἀναφοράς (βλ. Kühner-Gerth I 440, 12).— Η ἀλλαγὴ των προσώπων στο απ. 73 *τί οὖν ποιεῖς πλέων* — *οὐδὲν* — *ἢ λύπη δ' ἔχει* / *ὡσπερ τὰ δένδρα τοῦτο καρπὸν τὸ δάκρυον* ἐνισχύεται ἀπὸ το παράλληλο της στιχομυθίας ἀνάμεσα στον Ηρακλῆ και τον Ἄδμητο στην *Ἀλκῆστη* του Ευριπίδη (1079-80): HP. *τί δ' ἂν προκόπτοις, εἰ θέλεις ἀεὶ στένειν*; / AD. *ἔγνωκα καυτός, ἀλλ' ἔρωσ τις ἐξάγει*.— Απ. 75,7 *ἕτερον τὸ τ' ἀλγεῖν και θεωρεῖν ἐστ' ἴσως*: πρβ. Ευριπίδη *Ἀλκῆστη* 528 *χωρὶς τό τ' εἶναι και τὸ μὴ νομίζεται* και Σοφοκλῆ OK 808 *χωρὶς τό τ' εἴπειν πολλὰ και τὰ κάρια*.

Τα σχόλια του συγγρ. χαρακτηρίζονται ἀπὸ μια υπέρμετρη πληθωρικότη-
 τα, με ἀποτέλεσμα συχνά να παραβλάπτεται το ἴδιο το σχολιαζόμενο
 ἀπόσπασμα (βλ. π.χ. τη συζήτηση για την ἀντίθεση «νόμος-φύσις» και τη γραφὴ
ἀλλ' ἢ στις σ. 205-207 ἢ τη συζήτηση για το *νῦν δὲ* στη σ. 233: τα
 παραδείγματα θα μπορούσαν εὐκόλα να πολλαπλασιαστούν). Εἶναι, βέβαια,
 ἐκδηλὴ η χαρὰ του συγγρ. να ἀνακαλύπτει παράλληλα και ἐναλλακτικὲς
 ἐρμηνευτικὲς δυνατότητες, ἀλλὰ σε τέτοιου τύπου ἐργασίες η αυστηρὴ και
 κριτικὴ ἐπιλογή καθὼς και η αυτοσυγκράτηση εἶναι ἀρετές. Καλὸ θα ἦταν
 ἐπίσης η βιβλιογραφία που δεν περιλαμβάνεται στον γενικό πίνακα του βιβλίου
 να παρατίθεται πλήρης (στη σ. 298 π.χ. εἶναι αἰνιγματικὴ η παραπομπὴ «Ο
 Νικόλαος Χ. Κάραβας, *Δημοσθένους*, σελ. 150»). Τέλος, δεν εἶναι ἀπαραίτητο
 να γίνονται παραπομπές σε περισσότερες ἀπὸ μία ἐκδόσεις (π.χ. στη σ. 348 σε
 τρεῖς ἐκδόσεις των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* του Ἀριστοτέλη), προκειμένου να
 τεκμηριωθεῖ μια ἀποψη.

Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις: Η πρόταση του συγγρ. (σ. 204-205) να θεωρήσουμε
 πιθανὴ τη διόρθωση του *ὦ πῶς* σε *οὐ πῶ* με τη σημασία *οὐδαμῶς* — διόρθωση που δεν
 καταγράφεται στην οικεία θέση του κριτικού υπομνήματος (βλ. παραπάνω) — δεν μου

φαίνεται πειστική, γιατί δεν δίνει ικανοποιητικό νόημα στα δεδομένα συμφραζόμενα.— Για την πενταπλή επανάληψη, μέσα σε τρεις στίχους του απ. 23, τύπων του ρήματος *λοιδορω* θα έπρεπε να γίνει παρατομή στο βασικό βιβλίο του D. Fehling, *Die Wiederholungsfiguren und ihr Gebrauch bei den Griechen vor Gorgias*, Βερολίνο 1969 (σ. 263).— Ενώ στη σ. 273 αναφέρεται η πιθανότητα οι δύο συνομιλητές του απ. 28 Κ. να είναι γέροντες πατέρες, στη σ. 275 υποστηρίζεται ότι το άτομο που διατυπώνει τα παράπονά του είναι ένας νέος που χειμάζεται από τα βάσανα του έρωτα, εκδοχή που θεωρώ πιθανότερη (πρβ. Ίβυκο απ. 286 Page). Δεν είμαι καθόλου βέβαιος, εξάλλου, ότι ο στ. 3 του ίδιου αποσπάσματος (*περιπατοῦσί που... ἐν τῇ στοῇ*) αποτελεί επίθεση κατά των στωικών ή οπαδών άλλων φιλοσοφικών σχολών (σ. 274). Ο στ. 4 *καὶ τοῖς μένουσιν ἔωδον ἐν ταῖς οἰκίαις* δείχνει μάλλον ότι η λέξη *στοῶ* χρησιμοποιείται με την κυριολεκτική της σημασία και ότι πρόκειται για μια γενική γνώμη: «ο άνθρωπος δεν μπορεί να αποφύγει τη δυστυχία οπουδήποτε και αν βρίσκεται.» Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ οι δυστυχίες των άλλων έχουν παροδικό χαρακτήρα, ο ομιλητής του αποσπάσματος βασανίζεται μόνιμα, και φυσικά σ' αυτή την απροσδόκητη αντίθεση βρίσκεται και η αιχμή του χωρίου, γιατί γι' αυτόν δεν ισχύει ο νόμος του «άλλοτε άλλος», σύμφωνα με τον οποίο η χαρά και η λύπη εναλλάσσονται. Βλ. σχετικά J. Krause, *ΑΛΛΟΤΕ ΑΛΛΟΣ. Untersuchungen zum Motiv des Schicksalswechsels in der griechischen Dichtung bis Euripides*, διατρ., Μόναχο 1976.— Ο συγρ. κακώς συσχετίζει το απ. 251 Ν² του Ευριπίδη με το απ. 31 Κ. (σ. 279).— Το ποιητικό κείμενο που παραδίδει ο Στράβων παραμένει αταύτιστο: πρόκειται για το απ. 57 Radt από τους *Ηδωνούς* του Αισχύλου (σ. 312).— Για τον υπαινιγμό ότι ο Αισχύλος κοινολόγησε απόρρητες πληροφορίες για τα Μυστήρια βλ. Test. 93 Radt (σ. 338).— Δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο αν ο Πρόκλος ταυτίζεται με τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο του 5ου αιώνα, όπως φαίνεται να πιστεύει ο συγρ., ή με κάποιον γραμματικό του 2ου αιώνα: βλ. σχετικά Lesky, *ό.π.*, σ. 135 σημ. 1 (σ. 338).

Η βιβλιογραφία που χρησιμοποίησε ο συγρ. είναι εξαιρετικά πλούσια. Αναφέρω, εκτός από όσα σημείωσα με διάφορες ευκαιρίες παραπάνω, ελάχιστες συμπληρώσεις: Για τον τύπο του παράσιτου (σ. 162 κ.ε.) βλ. H.-G. Nesselrath, *Lukians Parasitendialog*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1985.— Στη σ. 50 θα έπρεπε να μνημονευθεί η μονογραφία του E. Valgiglio, *Il tema della morte in Euripide*, Τορίνο 1966 και στη σ. 51 το βιβλίο της J. de Romilly, *Le temps dans la tragédie grecque*, Παρίσι 1971.— Σχετικά με τον συμβολισμό του μήλου (σ. 201) πρόσθεσε A. R. Littlewood, *The Symbolism of the Apple in Greek and Roman Literature*, *HSCPh* 72 (1967) 147-181.— Για την Άρτεμη βλ. το οικείο λήμμα στο *Lexikon des frühgriechischen Epos* (σ. 361).

Η διατριβή είναι σε δακτυλόγραφη μορφή, και η εκτύπωσή της δεν είναι άψογη. Υπάρχουν αρκετά λάθη στα αρχαία παραθέματα και στον συλλαβισμό των ελληνικών και των ξένων λέξεων. Ενοχλητικά είναι μερικά κατάλοιπα από την αγγλική γλώσσα, όπως Gomme and Sandbach (σε ολόκληρο το βιβλίο) ή Arnott, Review of (σ. 2, 141 σημ. 10 και 204). Επισημαίνω, χωρίς καθόλου να τις εξαντλώ, μερικές παραδρομές: σ. 13 σημ. 1 αντί *librum* γρ. *liber*· σ. 17 σημ. 5 να απαλειφθεί το S. (= *sir?*), γιατί δεν είναι το αρχικό του ονόματος του Pickard-Cambridge, το βιβλίο του οποίου κυκλοφόρησε σε 2η και όχι 12η έκδοση· σ. 27 (και συχνά) αντί Αραρότου γρ. Αραρότος· σ. 44 αντί παπυρολογικά γρ. παπυρικά· σ. 84 αντί Ευριπίδη γρ. Ευριπίδη· σ. 108 αντί γραμματική γρ. δραματική· στη σ. 124 απουσιάζει η σημ. 2· σ. 126 σημ. 4 αντί

Dale & Page, *Euripides Medea* γρ. Dale, *Euripides Helen & Page Euripides Medea* σ. 150 αντί πρόσωπα γρ. πρότυπα και αντί άγριο μορφασμό γρ. άγρια μορφή· σ. 154 (και συχνά) αντί εταιρών γρ. εταιρών· σ. 219 αντί ρητορεία γρ. ρητορική· σ. 227 (πρβ. σ. 262) αντί σατυρικό γρ. σατιρικό· σ. 256 «αναφέρεται στον Δημήτριο από τον Παρθενώνα» (sic)· σ. 267 αντί το *ἐπίδεσμον* γρ. ο *ἐπεδρισμός*· σ. 338 αντί αντιθετική γρ. αντίθετη· σ. 354 αντί Roscher, *Mythological Lex.* γρ. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*· σ. 355 αντί Αχιλλέα γρ. Αχελώου και αντί Jacoby *FGH* γρ. Jacoby, *FGrHist*.

Οι δειγματοληπτικές παρατηρήσεις που προηγήθηκαν έδειξαν, πιστεύω, ότι η αντιστρόφως ανάλογη σχέση ανάμεσα στον χρόνο της συγγραφής της μελέτης και το σύνθετο θέμα (οι δυσκολίες επιτάθηκαν, όπως τονίσαμε, από το πρόσθετο γεγονός ότι ο συγγρ. προέρχεται από μια χώρα όπου η κλασική φιλολογία δεν έχει ούτε μεγάλη ούτε στέρεη παράδοση) λειτούργησε, σε τελευταία ανάλυση, αρνητικά ως προς το τελικό αποτέλεσμα. Πάντως, για λόγους δικαιοσύνης, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο συγγρ. κατέβαλε τεράστιο και φιλότιμο μόχθο για τη συγκέντρωση του υλικού του και τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας και ότι, αν η εργασία του χρησιμοποιηθεί κριτικά, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από τον μελλοντικό συντάκτη μιας συνολικής πλέον υπομνηματισμένης έκδοσης των αποσπασμάτων του Φιλήμονα, η οποία θα βασίζεται στο κείμενο της αναμενόμενης έκδοσης των κωμικών αποσπασμάτων από τους Austin - Kassel.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

Γ. Χ. Χορμouzιάδη, *'Αρχαία Μαγνησία**, Αθήνα 1982, σ. 103, 68 εικ., 1 χάρτης.

Σκοπός του βιβλίου αυτού, όπως γράφει ο συγγρ. του στα «Προλεγόμενα» (σ. 11), δέν είναι ούτε να περιγράψει τὰ μνημεῖα τοῦ τόπου, «ὑπογραμμίζοντας τὴν ἐπιβλητικότητα καὶ τὴς δομικὴς τοὺς ἰδιομορφίες», οὔτε νὰ διηγηθῆ τὴν ἱστορία τοῦ «τεμαχίζοντας τὸν ἱστορικὸ χρόνο, μὲ βάση τὴς πετυχημένες ἢ ὄχι πράξεις τῆς ἐξουσίας, τὴς καταθόνιες συνωμοσίες καὶ τὰ αἱματοκυλίσματα» ἢ μιλώντας «γιὰ γάμους καὶ αἰμομιξίες τῶν ἀρχόντων ποὺ κυβέρνησαν τὸν τόπο, γιατί ἔτυχε νὰ γεννηθοῦν ἀρχόντες», ἐφ' ὅσον «σὲ μιὰ τέτοια διήγηση οἱ

* Ἀπὸ τὸν τόμο: *Μαγνησία. Τὸ χρονικὸ ἐνὸς πολιτισμοῦ*, ποὺ περιλαμβάνει καὶ δύο ἄλλα μέρη: Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ: «Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Μαγνησία» καὶ Κ. Α. Μακρῆ: «Μεταβυζαντινὴ καὶ νεώτερη Μαγνησία».

άγωνίες τῶν λαῶν δὲν ἔχουν θέση». Ἐπίσης δὲν περιορίζεται στὴν «περιοχὴ τοῦ μύθου» καὶ στὶς «παραδόσεις», δηλ. «ὅλα τὰ ἱστορικὰ ὑπολείμματα ποὺ δὲν ἐντάσσονται στὰ πλαίσια μιᾶς σύγχρονης κοινωνικῆς πρακτικῆς, καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς γραφικῆς γιορταστικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων» (;). Τὸ βιβλίον «μιλάει» γιὰ τὸν τόπο τῆς Μαγνησίας μὲ ἓνα τρόπο ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀναφέρθηκαν». Θέλει νὰ ἔχη «ὡς κύρια σημασία ἓνα σύνολο ἱστορικῶν ὑπαινιγμῶν καὶ ὄχι τὶς ἐξαντλητικὲς συσσωρευμένες περιγραφές». Γι' αὐτὸ ἀφετηρία του εἶναι τὸ «θεωρητικὸ δεδομένο», ὅτι «μιὰ προκαπιταλιστικὴ κοινωνία εἴτε εἶναι θεμελιωμένη πάνω στὸν πρωτογενῆ-κοινωνικὸ τρόπο παραγωγῆς, εἴτε στὸν ἀσιατικὸ, εἴτε τέλος στὸν δουλοκτητικὸ, ἐξελίσσεται μέσα ἀπὸ τὶς πραγματοποιήσεις τριῶν βασικῶν λειτουργιῶν: τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου, τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἰδεολογικῶν συμπεριφορῶν της».

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀφετηρία αὐτὴ τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ τρία μέρη: Στὸ πρῶτο ἐξετάζεται ὁ χ ὤ ρ ο ς, στὸ δεύτερο ἡ ο ἰ κ ο ν ο μ ῖ α, στὸ τρίτο οἱ ἰ δ ε ο λ ο γ ῖ ε ς. (Ἡ ἀραίωση ἀπὸ τὸν συγγρ.). Στὸ πρῶτο «οἱ ἀρχιτεκτονικὲς κατασκευὲς ἀναλύονται ἢ ἀπλῶς περιγράφονται ὡς ὑλοποιήσεις κοινωνικῶν δραστηριοτήτων, μέσω τῶν ὁποίων διαμορφώνονται οἱ παραγωγικὲς σχέσεις καὶ ἐξελίσσονται οἱ δομὲς τῆς κοινωνίας στὰ πλαίσια τῶν προκαπιταλιστικῶν τρόπων παραγωγῆς. Μὲ τὶς περιγραφὲς ποὺ παρουσιάζονται στὸ βιβλίον αὐτὸ κατανοοῦνται οἱ διαλεκτικὲς σχέσεις τῶν ἀτόμων μὲ τὸν χῶρον». Στὸ δεύτερο μέρος περιγράφονται «οἱ οἰκονομικὲς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς ἀρχαίας Μαγνησίας». Καὶ σ' αὐτὸ «οἱ συνηθισμένες περιγραφὲς τείνουν, ἔστω καὶ ὑπαινικτικά, στὸν ἐντοπισμὸ σχέσεων. Ὑπογραμμίζουν ἀκόμα τὴ σημασία τῶν νόμων τῆς φύσης καὶ ὄχι τῶν νοητικῶν ἐμπνεύσεων, τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ ὄχι τῶν ἐπεξεργασιῶν ποὺ προωθεῖ ἡ λογικὴ.» (sic!) (Ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Στὸ τρίτο μέρος «ἀνιχνεύεται, μὲ βάση θεωρητικὲς ἐκτιμήσεις, ἡ σημασία τῶν ὑλικῶν πραγματοποιήσεων ποὺ ἀναπτύσσονται ἔξω ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα τῆς οἰκονομίας καὶ τῶν χωρο-οργανωτικῶν δραστηριοτήτων» καὶ ποὺ «προσδιορίζουν τὴν ἰδεολογικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου», ὅπως οἱ ταφικὲς συνήθειες καὶ οἱ καλλιτεχνικὲς δραστηριότητες στὸν τομέα τῆς διακοσμητικῆς, τῆς κοσμηματοποιίας καὶ τῆς εἰδωλοπλαστικῆς. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ βιβλίου βρίσκεται κατὰ τὸν συγγρ. στὸν ἰδιαιτέρου τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο «μιλάει» γιὰ τὸν «τόπο» τῆς Μαγνησίας, καὶ μάλιστα στὸ δεύτερο μέρος του, ὅπου ὁ ἀναγνώστης «μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ τί ἀκριβῶς λείπει ἀπὸ τὴν ἔρευνα ἢ ἀκόμη νὰ συνειδητοποιήσει τὴν ἀνάγκη γιὰ τὸν ἀναπροσανατολισμὸ της». Προκειμένου ὅμως νὰ «ἐξυπηρετήσῃ» καὶ τὴν «λανθάνουσα ἐγκυκλοπαιδικὴ περιέργεια τοῦ ἀναγνώστη» θεωρεῖ ἀναγκαῖο «νὰ δώσει μερικὲς σύντομες πληροφορίες ὅμοιες μὲ αὐτὲς ποὺ συνθέτουν τὰ γνωστὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λήμματα».

Παρέθεσα ἐν ἐκτάσει τὶς εἰσαγωγικὲς αὐτὲς δηλώσεις γιατί νομίζω ὅτι βοηθοῦν στὴν κατανόηση ὄχι μόνο ἐπὶ μέρους κρίσεων ἀλλὰ, πρὸ πάντων, τοῦ

τρόπου με τὸν ὁποῖο ὁ συγγρ. γενικὰ «μιλάει» γιὰ τὴν ἀρχαία Μαγνησία. Ἐξ αἰτίας τοῦ περιορισμένου χώρου αὐτῆς τῆς βιβλιοκρισίας παρατίθενται μόνο μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὲς κρίσεις, πού κατὰ τὴν γνώμη μου εἶναι ἀντιπροσωπευτικὲς γιὰ τὴν «μέθοδο» καὶ τὸ «ὄφος» τοῦ βιβλίου.

1. Στὴν σελ. 96 ὁ συγγρ. ἀναφέρεται ἀόριστα σὲ ἐπιγραφὲς τοῦ Κοινοῦ τῶν Μαγνητῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊοκρατίας (2ος αἰ. π.Χ.), διαπιστώνει ὅτι στὴν «κορυφὴ τῶν ἀρχόντων τοῦ Κοινοῦ ἦταν ὁ στρατηγὸς καὶ ὁ ἱερέας τοῦ Ἁκραίου Δία»¹ καὶ συμπεραίνει: «Ὁ στρατὸς λοιπὸν καὶ ἡ ἐκκλησία κυρίαρχες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς δυνάμεις» (sic!). Πρόκειται γιὰ χονδροειδῆ ἀνακρίβεια, ἀφοῦ καὶ ὁποιοσδήποτε, πού δὲν ἔχει ἀσχοληθῆ εἰδικὰ μετὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία γνωρίζει, ὅτι «ἐκκλησία» μετὰ τὴν σύγχρονη σημασία τοῦ ὄρου, ὅπως δηλαδὴ τὴν ἐννοεῖ ὁ συγγρ., δὲν ὑπῆρχε στὲς ἐλληνικὲς πόλεις: οἱ ἱερεῖς ἦταν πολιτικοὶ ἀρχόντες μετὰ ἐνιαύσια θητεία καὶ ὁποσδήποτε δὲν ὑπῆρχε ἱερατεῖο (ὅπως στὴν Ἁνατολή). Ἐξ ἄλλου στρατὸς μόνιμος δὲν ὑπῆρχε καὶ τὸ νὰ μιλήσῃ κανεὶς γιὰ τὴν ὑπαρξὴ στρατοῦ στὲς ἐλληνικὲς πόλεις στὴν ἐποχὴ πού οἱ Ἕλληνες βρίσκονταν ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴ κυριαρχία εἶναι, κατὰ τὸν ἐπιεικέστερο χαρακτηρισμό, ἐπίσης χονδροειδῆ ἀνακρίβεια. Ἄλλωστε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ στρατηγοὶ ἦταν πολιτικοὶ ἀρχόντες (πού ἐκλέγονταν, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι, ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου) ἐπίσης μετὰ ἐνιαύσια θητεία².

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ Ἁκραίου Διὸς καὶ τὸν στρατηγὸ σὲ ἐπιγραφὲς τοῦ Κοινοῦ τῶν Μαγνητῶν (τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς) ἀπαντοῦν καὶ ἄλλοι ἀρχόντες, ὅπως ὁ Γραμματεὺς, ὁ Ναύαρχος, ὁ Ταμίας καὶ ὁ Ἱππαρχος³. Τοὺς ἀρχόντες αὐτοὺς ὁ συγγρ. χαρακτηρίζει ὡς «βοηθοὺς στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση πού καθόριζαν» (sic!) «οἱ κορυφαῖοι ἀρχόντες» δηλ. ὁ ἱερέας καὶ ὁ στρατηγὸς (προφανῶς ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ «στρατοῦ καὶ τῆς ἐκκλησίας» (βλ. π.π.) καὶ γράφει ἀμέσως κατόπιν: «Δὲν θὰ ἀπλουστεύαμε καθόλου τὰ συμπεράσματά μας, ἂν ὑποθέταμε πὼς καθένα ἀπὸ τὰ ἀξιώματα αὐτὰ ἀντιπροσώπευε καὶ προωθοῦσε, μέσα ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς συμπολιτείας, τὰ συμφέροντα μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς παραγωγικῆς τάξης» (σελ. 96). Νομίζω ὅτι ὁ συγγρ. ὄχι μόνον ἀπλουστεύει, ἀλλὰ καὶ παρανοεῖ κατὰ περίεργο τρόπο: Ποιὰ «κοινωνικὴ παραγωγικὴ τάξη» θὰ ἀντιπροσώπευε δηλαδὴ ὁ Ναύαρχος, ποιὰ ὁ Ἱππαρχος, ποιὰ ὁ Ταμίας καὶ ποιὰ ὁ Γραμματεὺς; Νομίζω ὅτι δὲν χρειάζονταν εἰδικὲς γνώσεις γιὰ νὰ ἀποφύγῃ ὁ συγγρ. τὸ παραπάνω (λογικὸ προπάντων)

1. Ὁ ἱερεὺς τοῦ Ἁκραίου Διὸς ἀναφέρεται βέβαια πρῶτος ὡς ἐπάνυμος ἀρχων (βλ. π.χ. *IG IX 2 1109*, στ. 1), ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἐλληνικὰ Κοινὰ καὶ πόλεις, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι εἶχε τὸ ἴδιο πολιτικὸ κύρος μετὰ τὸν στρατηγὸ.

2. Ἄν ὁ συγγρ. διάβαζε τὲς (λίγες) ἐπιγραφὲς τοῦ Κοινοῦ τῶν Μαγνητῶν ἢ τῆς Δημητριάδος θὰ ἐβλεπε ὅτι τὸ πολίτευμά τους ἦταν (τυπικὰ τουλάχιστον) δημοκρατικὸ: βλ. π.χ. *IG IX, 2, 1101*, στ. 8: *ἔδοξεν τοῖς συνέδροις ἔδοξεν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ*. 1109, στ. 94: *ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ* (2ος αἰ. π.Χ.).

3. Βλ. π.χ. *IG IX, 2, 1103*, στ. 5 κ.ε. (2ος αἰ. π.Χ.).

ατόπημα, δηλ. νά ξέρη, ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ἀξιώματα, ὅπως καί σέ ἄλλα Κοινά, ἦταν διοικητικές θέσεις μέ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη σημασία (σημαντικώτερες ἦταν οἱ θέσεις τοῦ στρατηγοῦ καί τοῦ γραμματέως) πού καταλαμβάνονταν ἀπό πολῖτες, οἱ ὁποῖοι ἀνῆκαν στοῦ ἀνώτερο κοινωνικό στρώμα.

3. Περισσότερο ἐνδεικτικό γιά τήν «μέθοδο» ἀλλά καί τὸ «ῦφος» τῆς ἐργασίας εἶναι ὅμως ἓνα ἄλλο παράδειγμα πού ἀναφέρεται στήν «κοινωνική ὀργάνωση» τῆς ἀρχαίας Μαγνησίας. Στίς σελ. 92-93 ὁ συγγρ. κάνει μιὰ «μακροσκοπική προσέγγιση» αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης, ἡ ὁποία δικαιολογεῖται μέ τὸ ὅτι «δὲν ἔχουμε στή διάθεσή μας λεπτομέρειες γιά τὴ δομὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπιπέδων· βέβαιοι εἴμαστε μόνο γιά τὸ ὅτι ὁ τρόπος παραγωγῆς στηριζόταν στή δουλοκτησία». Σύμφωνα λοιπὸν μέ αὐτὴν τὴν «μακροσκοπικὴ προσέγγιση» διακρίνει ὁ συγγρ. τίς ἐξῆς μεταβολές στήν κοινωνική (ἀλλὰ καί πολιτικὴ) ἱστορία τῆς Μαγνησίας:

α) Ὑποτέλεια τῶν Μαγνήτων στοὺς Θεσσαλοὺς (δηλ. τοὺς ταγοὺς τῶν Φερῶν) καί μιὰ «ἰσχυρὴ, κυρίαρχη τάξη» στήν περιοχή, ἡ ὁποία (τάξη) «ἀναπαρήγαγε τίς κοινωνικὲς σχέσεις πού ἦταν σχέσεις ὑποτέλειας», «κρατοῦσε κάτω ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της καί τὰ ὑλικά μέσα παραγωγῆς» καί «ἦταν ἀκόμα ὑπεύθυνη γιά τίς ιδέες πού καθόριζαν ὁποιαδήποτε πνευματικὴ παραγωγή».

β) Κατάληψη τῶν Παγασῶν τὸ 344 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες. «Τὴν διοίκηση τῶν κοινῶν τῆς Μαγνησίας κρατοῦν» ὡστόσο, κατὰ τὸν συγγρ., οἱ Θεσσαλοί, «δημιουργώντας ἔτσι μιὰ νέα τάξη, ἰσχυρὴ καί κυρίαρχη, πού θὰ ἔπρεπε νά καταφέρνει νά κρατᾶει τὴν ἰσορροπία ἀνάμεσα στοὺς κατακτητὲς Θεσσαλοὺς» (!) «καί τοὺς φιλόδοξους Μακεδόνες τοῦ Φιλίππου».

γ) Ἰδρυση τῆς Δημητριάδος (τὸ 293 π.Χ.) ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πολιορκητὴ. Τότε μιὰ ἄλλη κυρίαρχη τάξη, «ἴσως συνθεμένη ἀπὸ τοὺς μεγαλοκτηματίες τῶν μικρῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς, ὅπου μόνο τὰ ἐνδοξα ὀνόματά τους —γνωστὰ σέ μᾶς ἀπὸ τὸν ὀμηρικὸν κατάλογο τῶν καραβιῶν— εἶχαν παραμείνει ὄρθια, νά ἔδωσε ἄλλη δομὴ στήν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῶν πόλεων τῆς Μαγνησίας». Ποιὰ ἦταν αὐτὴ ἡ «ἄλλη δομὴ» δὲν ἀναφέρει ὁ συγγρ. Ὑποθέτει ὅμως ὅτι «ὁ συνοικισμὸς τῆς Δημητριάδας ἦταν πολιτικὸ ἔργο αὐτῶν τῶν ξεπεσμένων ἀρχόντων» (δηλ. τῆς κυρίαρχης τάξης τῶν μεγαλοκτηματιῶν τῶν μικρῶν χωριῶν) (!), οἱ ὁποῖοι «μέσα ἀπὸ μιὰ καινούρια ἰσχυρὴ πόλη, ἀντίπαλη τῶν ἄλλων θεσσαλικῶν πόλεων καί ἀνάδοχο τοῦ «μεγαλείου» τῶν Παγασῶν, θὰ μπορούσαν νά ἐξασφαλίσουν τὸν ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς, τοῦ ἐμπορίου καί τῆς κουλτούρας· ὁ Δημήτριος Πολιορκητὴς ἦταν γι' αὐτοὺς ἡ λύση». Παράλληλα ὑπῆρχαν ὅμως καί τὰ «κόμματα τῶν ἐπιγραφῶν» (ὅπως τὰ ὀνομάζει ὁ συγγρ.), τὰ ὁποῖα «ἀντιπροσωπεύουν τὰ συμφέροντα τῶν μικρῶν πολισμάτων πού ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὸν συνοικισμὸ τῆς Δημητριάδας καί ἀργοπέθαιναν κάτω ἀπὸ τὴν καταπίεση τῆς μακεδονοκρατούμενης ἀριστοκρατίας»⁴.

4. «Κόμματα» στίς ἐλάχιστες ἐπιγραφές τοῦ Κοινοῦ τῶν Μαγνήτων τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς δὲν μποροῦν βέβαια νά διαπιστωθοῦν· ἄλλωστε δὲν μποροῦμε, ὡς γνωστόν, νά μιλοῦμε

δ) Τέλος μιὰ «ἄρχουσα τάξη» μὲ «ξενόδουλη πολιτική» ὑπῆρχε στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἀπὸ τότε ποὺ «οἱ Ρωμαῖοι ἤθελαν νὰ προσφέρουν τὴν Μαγνησία ὡς δῶρο στὸν Φίλιππο». Ὡστόσο ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν τὰ «κόμματα τῶν ἐπιγραφῶν», ἐνῶ «κυρίαρχες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς δυνάμεις ἦταν ὁ στρατὸς καὶ ἡ ἐκκλησία» (βλ. π.π.).

Οἱ ἀσάφειες, ἀνακρίβειες καὶ ἀντιφάσεις τοῦ σχήματος αὐτοῦ δὲν χρειάζονται, νομίζω, νὰ σχολιασθοῦν. Ἐδῶ ἀρκεῖ μόνο νὰ σημειωθῆ ὅτι καὶ στὸν μαρξιστὴ ἀναγνώστη θὰ πρέπει νὰ φαίνεται πολὺ περιέργο, πῶς δημιουργήθηκαν μετὰ τὸ 344 καὶ τὸ 293 διαφορετικὲς κοινωνικὲς κυρίαρχες τάξεις, οἱ ὁποῖες, ὅπως καὶ ἡ παλαιότερη, βασιζόνταν στὴν δουλοκτησία. Ἐξ ἄλλου τόσο αὐτὸς, ὅσο καὶ κάθε ἀπλὸς ἀναγνώστης δὲν καταλαβαίνουν, πῶς διατηρήθηκαν «ἀργοπεθαίνοντας» τὰ «κόμματα τῶν ἐπιγραφῶν» ἐπὶ ἐνάμισι (τουλάχιστον) αἰῶνα, τὰ ὁποῖα βρίσκονταν σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν «μακεδονοκρατούμενη ἀριστοκρατία» πρῶτα, τὴν «ξενόδουλη ἀρχουσα τάξη» τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀργότερα.

Ἐπομένως ἂν ἀπορίες γιὰ τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ συγγρ. ἔχει ὁμοίως ὁ ἀναγνώστης καὶ ὅταν θέλῃ νὰ ικανοποιήσῃ τὴν «ἐγκυκλοπαιδική» του περιέργεια· διότι οἱ πληροφορίες ποὺ δίνει ὁ συγγρ. περιέχουν πολλὲς ἀνακρίβειες ἢ καὶ λογικὰ λάθη, τὰ ὁποῖα ὅπωςδήποτε δὲν ὑπάρχουν στὰ «γνωστὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λήμματα». Μερικὰ παραδείγματα:

1) Στὴν σελ. 93 ὁ συγγρ. γράφει ὅτι «οἱ Ρωμαῖοι κινδύνευαν ἀπὸ τὸν Ἄντιοχο καὶ ἤθελαν νὰ προσφέρουν ὡς δῶρο τὴ Μαγνησία στὸν Φίλιππο» (!), ἐνῶ στὴν σελ. 14 κάνει ἐπίσης λόγο, γιὰ τὴν «προσπάθεια τῶν Ρωμαίων νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀπειλὴ τοῦ Ἄντιόχου». Ὅτι τὸ 192 π.Χ. οἱ Ρωμαῖοι δὲν «κινδύνευαν» ἀπὸ τὸν Ἄντιοχο, ἀναφέρεται σὲ ὅλα τὰ γενικὰ βοθητήματα καὶ μπορεῖ νὰ μάθῃ (καὶ καταλαβαίνει) εὐκολὰ οἰοσδήποτε⁵.

2) Ἀκατανόητο λάθος εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν συγγρ. στὴν σελ. 14, ὅτι δηλ. «ὁ Ἄντιοχος νικεῖται στὶς Θερμοπύλες ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες». Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ πολεμοῦν οἱ Ρωμαῖοι μὲ τὸν Ἄντιοχο καὶ αὐτὸς νὰ νικεῖται ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες! Φυσικὰ, ὅπως γράφει καὶ τὸ ἐγχειρίδιο τῆς Α΄ Γυμνασίου καὶ εἶναι εὐνόητο, ὁ Ἄντιοχος νικήθηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Τὸ ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος Ε΄ ὑπεστήριξε τοὺς Ρωμαίους στὸν πόλεμο αὐτόν —ἀπὸ ἀντίθεση πρὸς τὸν Ἄντιοχο, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει πρὶν, στὸν Β΄ Μακεδονικὸ πόλεμο— εἶναι ἄλλο πρᾶγμα.

γιὰ «κόμματα» στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πόλεις, διότι ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὄρου ἀποτελεῖ ἄστοχο ἀναχρονισμό. Ὁ συγγρ. ἀναφέρεται ἐδῶ προφανῶς στὴν ἀντίθεση πρὸς τὴν Δημητριάδα τῶν πόλεων ἐκείνων ποὺ ἦταν σχετικὰ μακριὰ καὶ δὲν ἐνσωματώθηκαν σ' αὐτὴν μὲ τὸν «συνουρισμὸ» ποὺ ἐγένε ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πολιορκητὴ, δηλ. τὸ Ὀμόλιον καὶ ἡ Μελίβοια. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ὀφειλόταν στὸν πρωτεύοντα ρόλο ποὺ ἐπαιξε ἡ Δημητριάς στὸ Κοινὸ τῶν Μαγνήτων. Βλ. F. Stählin, *RE*, Magnesia (1928), σ. 468 κ.ε.

5. Βλ. π.χ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους*, 5 (1974) 68.

3) Στην ίδια σελίδα (14) ο συγγρ. γράφει ότι στα «224 π.Χ. οι Μάγνητες παίρνουν μέρος στη συμμαχία που υπογράφει ο 'Αντίγονος με τους Αιτωλούς» και παραπέμπει στον Πολύβιο (IV, 9,4). "Όπως όμως γράφει ο Πολύβιος και είναι εύρέως γνωστό, στην συμμαχία αυτή, την όποία συνήψε ο 'Αντίγονος Δώσων με τους 'Αχαιούς και άλλα κράτη, δέν συμπεριλαμβάνονταν οί Αίτωλοί. *Οί Αίτωλοί ήταν, αντίθετα, αντίπαλοί της, γι' αυτό και ήλθαν τρία χρόνια άργότερα σέ σύγκρουση με τόν βασιλέα τής Μακεδονίας Φίλιππο Ε'.*

'Εφ' όσον τέτοιου είδους άνακρίβειες και λογικά λάθη παρατηρούνται σέ περιπτώσεις όπου έκτός από τό άρχαιολογικό ύλικό υπάρχουν και άλλες πηγές (ιστορικά έργα και έπιγραφές) και έπομένως ό έλεγχος τών κρίσεων είναι σχετικά εύκολος, τότε και ό μη ειδικός άναγνώστης θά πρέπει νά είναι πάρα πολύ έπιφυλακτικός σέ έρμηνείες του συγγρ., που βασίζονται μόνο σέ άρχαιολογικά εύρήματα και μάάλιστα αυτά που άνήκουν στην προϊστορική έποχή και εύκολα διαπιστώνει, ότι οί έρμηνείες αυτές βασίζονται σέ προκατασκευασμένα σχήματα που έχει πάρει —και μάάλιστα όχι σωστά— ό συγγρ. από άλλοϋ. Δύο παραδείγματα άρκοϋν:

α) Στο κεφάλαιο με τίτλο «'Η όργάνωση τής προϊστορικής κοινότητας» (σελ. 71) γράφει: «Μόνο τά μέσα παραγωγής, οί ύλικές δηλαδή προϋποθέσεις για τήν ύπαρξη και πραγματοποίηση ενός παραγωγικού προγράμματος, άρα τή συντήρηση και τήν άναπαραγωγή μιās προϊστορικής κοινότητας, θά μπορούσαν νά άσκήσουν έξουσία, νά συστήσουν έπομένως θεσμούς, πάνω στους όποιους θά στηριζόταν ή όργάνωση τής κοινότητας». 'Εδϋ, νομίζω, δέν χρειάζεται κανένα σχόλιο.

β) Στην σελ. 14 ό συγγρ. χαρακτηρίζει τό άνάκτορο τής Δημητριάδος ως «καστροχιτισμένο», ένϋ στην σελ. 94 γράφει: «Τό παλάτι του βασιλιᾶ ήταν κάστρο μέσα στο κέντρο τής πόλης. 'Ίσως νά ήταν κάστρο, γιατί οί ματιές που έπεφταν πάνω του δέν ήταν ματιές θαυμασμού και λατρείας, αλλά μίσους και καχυποψίας». "Όπως είναι φανερό τέτοιου είδους «συμπεράσματα» δέν έχουν καμμιά σχέση με τήν έπιστήμη, αλλά και με καμμιά «ίδεολογία», που θέλει νά είναι στοιχειωδώς πειστική. 'Αντίθετα ταιριάζουν σέ ιστορικό μυθιστόρημα και μάάλιστα —κατά τήν γνώμη μου— χαμηλής ποιότητας.

"Ελλειψη στοιχειώδους ακρίβειας και σοβαρά λάθη διαπιστώνει κανείς όμως και στην «Βιβλιογραφία» που παραθέτει ό συγγρ. στο τέλος του βιβλίου (σελ. 102). 'Εκεί ό συγγρ. παραθέτει άνάμικτα τόσο τις πηγές, δηλ. τους άρχαίους συγγραφείς, όσο και τά έργα τών νεωτέρων συγγραφέων. "Ετσι π.χ., κάτω από τόν Αίσχίνη βρίσκεται ό Althusser, κάτω από τόν Θουκυδίδη ό Σ. 'Ιακωβίδης, κάτω από τόν "Όμηρο ό Ν. Παπαχατζής και πάνω από τόν Ξενοφώντα ό Γ. Μυλωνᾶς. Αυτό, ως γνωστόν, δέν συνηθίζεται και κατά τήν γνώμη μου είναι —τουλάχιστον— άστοχο.

'Ακατανόητα —και όπωσδήποτε άπαράδεκτα— είναι όμως όρισμένα λάθη στην παράθεση τών (γραμματειακών) πηγών. Για τόν 'Αριστοτέλη π.χ., ό συγγρ. έχει (έκτός από τά *Πολιτικά*) και τήν έξης παραπομπή: «FHC 189.282.

FHG 164.198». Διερωτᾶται κανείς ποιὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη μπορεῖ νὰ βρισκεται στὰ *Fragmenta Historicorum Graecorum* (ἔκδ. C. Müller, Παρίσι 1841-1870, τ. I-V) ἢ, ἂν πρόκειται γιὰ λάθος, δηλ. ἐννοεῖται ἄλλος (ἱστορικός) συγγραφέας, γιατί δὲν ἀναφέρεται ὁ τόμος καὶ γιατί δὲν γίνεται παραπομπή στὴν νεώτερη ἔκδοση τῶν ἀποσπασμάτων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱστορικῶν ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν F. Jacoby (ἀπὸ τὸ 1923 κ.έ.). Τὸ ἔργο τοῦ Τ. Λίβιου (*Ab urbe condita*) παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν συγγρ. μὲ τὸν τίτλο «Historia» καὶ τὸ ἔργο τοῦ Στράβωνα *Γεωγραφικὰ* ὡς «Γεωγραφία». Ἐξ ἄλλου ὁ συγγρ. ἀναφέρει ἕνα λόγο τοῦ Ἴσοκράτη μὲ τὸν τίτλο «Φιλιππικός» (sic!).

Ἐνοχλητικὴ —τουλάχιστον— εἶναι ἡ ἔλλειψη ἀκρίβειας στὴν «βιβλιογραφία» στὶς περιπτώσεις ὅπου τὸ ἔτος ἀνατυπώσεως ἐνὸς παλαιοῦ ἔργου παρουσιάζεται ὡς ἔτος ἐκδόσεως. Ἡ παραπομπὴ στὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ ἔχει π.χ. ὡς ἐξῆς: «Marx, K., 1979: Das Kapital, Berlin». Πιὸ ἐνοχλητικὴ εἶναι ὅμως ἡ ἐξῆς παραπομπή: «Engels, F., 1966: Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους, Ἀθήνα».

Γενικὰ πρόκειται, νομίζω, γιὰ ἕνα πολὺ κακὸ βιβλίον.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩ. ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΣ

Herbert Hunger und *Otto Kresten* unter Mitarbeit von *Christian Hannick*, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. Teil 3/2 Codices theologici 101-200, Wien 1984. 4o, σ. XXI, 540.

Στον τόμο περιγράφονται τὰ ἐλληνικά θεολογικά χειρόγραφα (αρ. 101-200) τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης. Στὴ σειρά των καταλόγων των ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης ἔχουν ἤδη κυκλοφορήσει οἱ τόμοι με τὴν περιγραφή των χειρογράφων ἱστορικού, φιλοσοφικοῦ καὶ φιλολογικοῦ περιεχομένου (1961), των νομικῶν καὶ ἰατρικῶν χειρογράφων (1969) καθὼς καὶ των ἐκατὸ πρώτων θεολογικῶν χειρογράφων τῆς ἰδίας Βιβλιοθήκης (1976). Σ' ὅλους αυτοὺς τοὺς τόμους ἡ περιγραφή οφείλεται πάντοτε στον καθηγητὴ H. Hunger (στον δεῦτερο καὶ τρίτο σε συνεργασία με τον καθηγητὴ O. Kresten).

Τὰ χειρόγραφα περιέχουν κυρίως ἔργα των Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (Ἰωάννου του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου, Γρηγορίου του Θεολόγου, Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης κ.ά.)· ἐπίσης υπάρχουν ἀρκετὰ λειτουργικοῦ περιεχομένου. Τριάντα ἐπτά ἀπὸ τὰ χειρόγραφα εἶναι περγαμηνά· ἀπὸ αὐτὰ τὰ πέντε γράφτηκαν τὸν 10ο αἰῶνα, καὶ ἄλλα τρία γύρω στο 1000 μ.Χ.

Ἡ περιγραφή διαιρεῖται σε τρία μέρη: 1. Ἐξωτερικὴ περιγραφή 2. Περιγραφή περιεχομένου 3. Κωδικολογικὲς λεπτομέρειες.

Στο πρώτο μέρος αναφέρεται: αύξων αριθμός του χειρογράφου, χρονολογία, ύλη, διαστάσεις σε χιλιοστά, αριθμός των φύλλων (με αραβικούς αριθμούς) και παραφύλλων (με ρωμαϊκούς αριθμούς), αριθμός των στίχων.

Το δεύτερο μέρος, κύριο τμήμα της περιγραφής, αφορά το περιεχόμενο. Προτάσσεται το όνομα του συγγραφέα (Gregorios von Nazianz, Niketas von Herakleia) ή δίνεται αντί τίτλου συνοπτικά το περιεχόμενο (Hymnologische Sammelhandschrift, Psalmen und Kommentar). Ακολουθεί η αναγραφή των τίτλων και παραπομπή στην έκδοση, εφόσον έχει γίνει.

Στο τρίτο μέρος διακρίνονται με κεφαλαία γράμματα οι εξής ενότητες: L (Lagenverhältnisse): Ανάλυση των «τετραδίων» που αποτελούν το χειρόγραφο. Εδώ έχουμε μια σειρά πολλαπλασιασμών, όπου ο πολλαπλασιαστής είναι ο αριθμός των «τετραδίων» και ο πολλαπλασιαστέος το είδος των «τετραδίων». K (Kustoden): Αναφορά στον τρόπο αρίθμησης των «τετραδίων» και των παραπομπών από φύλλο σε φύλλο. Wz (Wasserzeichen): Αναγραφή των υδατοσήμων και ταύτισή τους με παραπομπή στα σχετικά βοηθήματα. S (Schreiber): Αναφορά στον βιβλιογράφο και παρατηρήσεις σχετικές με τον τρόπο γραφής. V (Vorbesitzer): κτήτορες. III (Illumination): Εικονογράφηση. E (Einband): Στάχωση. Lit. (Literatur): Βιβλιογραφία.

Οι σπουδαιότερες διαφορές του νέου τόμου από τους προηγούμενους, τις οποίες άλλωστε επισημαίνει και ο καθηγητής Hunger στον πρόλογό του είναι: 1. Οι ενότητες (Schriftblöcke) είναι μεγαλύτερες απ' ό,τι στους προηγούμενους τόμους. 2. Τα εκτενέστερα φιλολογικά κείμενα περιλαμβάνουν δύο ή περισσότερες παραγράφους. 3. Σε περίπτωση που ένα χειρόγραφο γράφτηκε από δύο ή περισσότερους βιβλιογράφους, γίνεται χωριστή αναφορά στην ενότητα S (Schreiber). Η ορολογία της ενότητας S στηρίζεται στο Β' μέρος του έργου των E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten Grossbritanniens*, A: *Verzeichnis der Kopisten*; B: *Paläographische Charakteristika* (erstellt von H. Hunger); C: *Tafeln* (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III/1A; C), Βιέννη 1985. 5. Γίνεται χρήση των νέων Καταλόγων υδατοσήμων. 6. Το μέρος που αφορά την κωδικολογική περιγραφή καταλαμβάνει σημαντικά μεγαλύτερη έκταση, απ' ό,τι στους προηγούμενους τόμους.

Από τα τυπογραφικά λάθη, αναπόφευκτα σε ένα πόνημα αυτής της έκτασης, επισημαίνω τα παρακάτω που αφορούν τον συλλαβισμό: σ. 2, στ. 34: έκπορεύεσ-θαι (αντί έκπορεύε-σθαι), σ. 3, στ. 26: διαλεκ-τικός (αντί διαλεκ-τικός), σ. 61, στ. 21, σ. 114, στ. 18: μηδ-όλως (αντί μηδ-ό-λως), σ. 77, στ. 21 γενέθ-λιον (αντί γενέ-θλιον), σ. 87, στ. 34 σεπ-τεμβρίω (αντί σε-πτεμβρίω) κ.ά.

Στο τέλος του έργου υπάρχει κατάλογος των αρχών (Incipit) ορισμένων κειμένων ανέκδοτων και ανώνυμων (σ. 445-494) καθώς και πίνακας ονομάτων συγγραφέων και πραγμάτων (σ. 495-540): η κατάρτιση και των δύο έχει γίνει από τον O. Kresten με την ίδια προσοχή στη λεπτομέρεια που διακρίνει όλο το έργο.

Η δύσκολη εκτύπωση του βιβλίου έγινε με ιδιαίτερη επιμέλεια και πολυτέλεια.

Η μεθοδικότητα, η επιστημονική ευσυνειδησία, η ακρίβεια και η υποδειγματική περιγραφή των χειρογράφων χαρακτηρίζουν και αυτόν τον τόμο, όπως και τους προηγούμενους της σειράς. Το έργο ανταποκρίνεται απόλυτα στις απαιτήσεις της σύγχρονης Παλαιογραφίας και Κωδικολογίας και αποτελεί πολύτιμη προσφορά στον παλαιογράφο αλλά και στον φιλόλογο και τον θεολόγο. Ελπίζουμε και ευχόμαστε να ακολουθήσει γρήγορα η περιγραφή και των υπόλοιπων 137 χειρογράφων.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΛ. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗ

Nicolas Oikonomides, Byzantine Lead Seals. Dumbarton Oaks 1985, σ. 1-28, εικ. 1-81. (Byzantine Collection Publications, No 7).

Με την άνθιση των βυζαντινών σπουδών στον ευρωπαϊκό χώρο από τον 19ο κυρίως αιώνα —την πρώτη βέβαια ώθηση την είχε δώσει παλιότερα η Γαλλική Ακαδημία Επιστημών με τη σοφή καθοδήγηση του καρδινάλιου Richelieu— και την εντατικοποίησή τους κατά τον 20ό, έγινε παράλληλα δυνατή και η προώθηση της έρευνας στον τομέα των λεγόμενων βοηθητικών-επικουρικών επιστημών, της νομισματικής, της επιγραφικής και της σφραγιστικής.

Η ανάγκη να σφραγίζουν οι άνθρωποι τις επιστολές τους, τα διάφορα έγγραφα και αντικείμενα με τον διπλό στόχο της ασφάλειας αλλά και της ταυτότητας-πιστοποίησης του αποστολέα τους, παρατηρείται από νωρίς στους πολιτισμούς της Ανατολής. Τα πρωιμότερα μάλιστα παραδείγματα σφραγισμάτων χρονολογούνται ήδη από την τέταρτη προχριστιανική χιλιετία. Γνωστοί είναι για τις παλαιότερες περιόδους τόσο οι βαβυλωνιακοί κύλινδροι, όσο και τα μινωικά-μυκηναϊκά σφραγιστικά δακτυλίδια. Ενώ τα παραδοσιακά υλικά σφράγισης έως την επικράτηση των Ρωμαίων ήταν το κερί και ο πηλός, από τον 1ο μ.Χ. αιώνα άρχισε να χρησιμοποιείται και το μολύβι, ανθεκτικότερο οπωσδήποτε. Περιορισμένα στην αρχή, στη συνέχεια όμως όλο και πιο εντατικά, με αιχμή διάδοσης τους 3ο και 4ο μ.Χ. αιώνες, η νέα συνήθεια κατέκτησε τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και έγινε χαρακτηριστικό γνώρισμα της υστερορωμαϊκής-πρωτοβυζαντινής γραφειοκρατίας. Στην πρώτη αυτή φάση οι αποστολείς των εγγράφων χρησιμοποιούσαν μικρά μολύβδινα σφαιρίδια, τα οποία, ζεστά ακόμη, τα σφράγιζαν με κάποιο σφραγιστικό μέσο-δακτυλίδι, σφραγίδα, περίαπτο— αφήνοντας «άτυπη» την πίσω όψη, κωνική συνήθως. Το ότι η ζωή των μικρών αυτών σφραγισμάτων δεν κράτησε το πολύ πέρα από τον 6ο μ.Χ. αιώνα, οφείλεται στο γεγονός της βελτίωσης της τεχνικής σφράγισης: σ' αυτό, αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η εφεύρεση, στις αρχές του 4ου μ.Χ. αιώνα, του «βουλλωτηρίου», ενός εργαλείου στο σχήμα τανάλιας, στα

πεπλατυσμένα άκρα της οποίας ήταν προσαρμοσμένες οι μήτρες αντίστοιχα της μπροστινής και της πίσω όψης μιας «βούλλας» που τώρα πια, μεγαλύτερη σε μέγεθος και διακόμορφη, μπορούσε, στις δυο πλευρές της, να φέρει περισσότερα στοιχεία για τον κάτοχό της. Ευνόητο είναι οι χιλιάδες βούλλες που σώθηκαν ως την εποχή μας —λίγες ωστόσο αναλογικά με αυτές που θα πρέπει να υπήρξαν αρχικά—, μαζί με τις πληροφορίες που προσφέρουν κυρίως στον χώρο της βυζαντινής προσωπογραφίας, να αποτελούν μια από τις καλύτερες πηγές γνώσης για τη διάρθρωση της Κρατικής διοίκησης, τον δημόσιο βίο και τα εκκλησιαστικά πράγματα.

Το μικρό πόνημα του καθηγητή Ν. Οικονομίδη, βαθύτατου γνώστη της εποχής και ενός από τους λίγους επιστήμονες στον κόσμο που ασχολούνται με το αντικείμενο αυτό της μεσαιωνικής αρχαιογνωσίας, δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει εγχειρίδιο της βυζαντινής σιγιλλογραφίας —ούτε είναι και αυτός ο σκοπός του. Πλούσια εικονογραφημένο, με παραδείγματα σχεδόν αποκλειστικά από τις πλούσιες συλλογές του Fogg Art Museum στο Κάιμπριτζ της Μασαχουσέτης και του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών στο Dumbarton Oaks, χωρίς πλατειασμούς και περιττολογίες, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εισαγωγή στο θέμα. Οπωσδήποτε εμπεριστατωμένη, καλύπτοντας περίπου όλες τις πτυχές που παρουσιάζει η μελέτη των μικρών αυτών «ιστορικών μνημείων». Ύστερα από μια μικρή εισαγωγή που αναφέρεται στην ιστορία της σφραγιστικής, ο συγγρ. εξετάζει με αξιοπρόσεκτη —πολλές φορές και αξιοθαύμαστη— συντομία και σφαιρικότητα τη χρηστική αποστολή των μολυβδοβούλλων, διατρέχει τον εικονογραφικό τους πλούτο σε όλη του την ποικιλία, επισημαίνει με κριτικό πνεύμα τις αλλαγές στην τυπολογία των επιγραφών ανάλογα με τις εποχές και τη συμβολή τους στην έρευνα του *cursus honorum* των διαφόρων λαϊκών και κληρικών αξιωματούχων και γενικότερα της λειτουργίας της κρατικής μηχανής.

Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, το τεύχος, παρόλον ότι ως έκδοση του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών στο Dumbarton Oaks αποτελεί κατά κάποιο τρόπο, παράλληλα με οτιδήποτε άλλο, και πληροφοριακό φυλλάδιο για το περιεχόμενο της πλουσιότατης συλλογής μολυβδοβούλλων του περιφημου αυτού Ινστιτούτου, δεν παύει να έχει στην ουσία μορφή ενός μικρού οδηγού-εισαγωγής στην επιστήμη της σιγιλλογραφίας. Από την άποψη αυτή και μόνη, θα περίμενε κανείς στο τέλος του εύχρηστου, ευσύνοπτου και τόσο χρήσιμου αυτού έργου να είχε παρατεθεί και εκλεκτική, έστω, βιβλιογραφία για τον φιλόστορα εκείνον αναγνώστη που θα ήθελε να ικανοποιήσει τα περαιτέρω ενδιαφέροντά του.

Nicolas Oikonomides, A Collection of dated Byzantine Seals. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D. C. 1986, σ. 5-175.

Σκοπός του νέου αυτού, κομψού σε σχήμα, εύχρηστου και άριστου σε εκτύπωση, βιβλίου του καθηγ. Ν. Οικονομίδη είναι η παρουσίαση μιας πρώτης συλλογής ακριβώς ή σχεδόν ακριβώς χρονολογημένων βυζαντινών μολυβδοβούλλων, προκειμένου ο εξειδικευμένος μελετητής να βοηθηθεί στις σιγιλλογραφικές του έρευνες με βάση σταθερά σημεία αναφοράς και να αποκτήσει ένα εγχειρίδιο-οδηγό σιγιλλογραφικής επιγραφικής.

Ο κατάλογος, που αποτελεί και τον κύριο όγκο του συγγράμματος (σ. 19-149), περιλαμβάνει 161 μολυβδοβούλλα, ορισμένα από τα οποία ήταν προηγούμενως αδημοσίευτα, και καλύπτει χρονολογικά την περίοδο από τα μέσα του βου αι. μ.Χ. έως και το πρώτο μισό του 15ου αι. μ.Χ. —φτάνει δηλ. σχεδόν μέχρι το τέλος του Βυζαντινού Κράτους.

Σε κάθε λήμμα προτάσσονται πληροφορίες για τον τόπο φύλαξης, καθώς και μετρολογικά στοιχεία κάθε σφραγίσματος. Ακολουθεί η βιβλιογραφία (πρώτη δημοσίευση και μεταγενέστερες αναφορές) και έπεται η περιγραφή των δύο όψεων με μεγαλογράμματα και μικρογράμματα μεταγραφή των σχετικών επιγραφών. Έξοχος στο σύνολό τους απεικονίσεις των πρωτοτύπων —τις περισσότερες φορές— διανθίζουν το κείμενο και επιτρέπουν τον έλεγχο των αναγνώσεων.

Η ενότητα κλείνει με την παράθεση ιστορικού, κατά περίπτωση εξαντλητικού ή όχι, σχολιασμού, όπου διαβλέπει κανείς, εκτός από την υψηλή ποιότητα των συλλογισμών και την βιβλιογραφική ενημέρωση του συγγραφέα σε προσωπογραφικά και θέματα βυζαντινής διοίκησης, εκείνη την ωριμότητα που χαρακτηρίζει τις στέρεα εμπειρωμένες γνώσεις.

Μια μονάχα παρατήρηση: Οι αναφορές για εικονογραφικά παράλληλα σε νομίσματα, στο σχετικά πρόσφατο βιβλίο του Ph. Grierson, *Byzantine Coins* 1982 είναι μάλλον ατυχείς. Εγχειρίδιο βυζαντινής Νομισματικής το βιβλίο αυτό, άνισο σε ποιότητα, μέθοδο και βιβλιογραφική ενημέρωση, δεν είναι δυνατό να αντικαταστήσει για την πρωτοβυζαντινή περίοδο το οπωσδήποτε οριακό τρίτομο έργο του W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini* (1973-1981) ή τους εξαντλητικούς καταλόγους του Dumbarton Oaks για τις μετέπειτα περιόδους, στους οποίους, εξάλλου, πολύ ορθά παραπέμπει ο συγγραφέας.

Η σειρά παράθεσης των μολυβδοβούλλων είναι χρονολογική γι' αυτό και η αναζήτηση κάποιου αξιώματος ή κάποιου ονόματος (κυρίου) επιτυγχάνεται μόνο με τη φυλλομέτρηση του (γενικού) ευρετηρίου (σ. 171-175) αφού η κατά κατηγορίες συγκρότηση του υλικού σε ειδικό παράρτημα δεν κρίθηκε, φαίνεται, σκόπιμη (κληρικοί, λαϊκοί κτλ.).

Εδώ θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει, πως παρά την εξαγγελία του συγγραφέα (σ. 11), ότι ο κατάλογος των μολυβδοβούλλων του πονήματός του δεν θα περιείχε σφραγίσματα βυζαντινών αυτοκρατόρων επειδή αυτά έχουν

ελληνολατινικές επιγραφές, η παράθεση αυτοκρατορικών βουλλών με αμιγείς ελληνικές επιγραφές —γιατί υπάρχουν τέτοιες περιπτώσεις (πρβ. G. Zacos - A. Veglegy, *Byzantine Lead Seals* I, 1972, αρ. 82/Θεοδώρα/, 86/Ισαάκιος Α΄/, 87/Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας/, 89/Ευδοκία/, 95/Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας/, 98/Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης/, 99/Νικηφόρος Μελισσηνός/, 102/Αλέξιος Α΄ Κομνηνός/, 103/Ειρήνη Δούκαινα/, 104/Ιωάννης Β΄ Κομνηνός/ κτλ.)— θα ήταν εκείνη που θα συμπλήρωνε τις σχετικές σειρές, θα πλούταινε τον κατάλογο των μαρτυριών και οπωσδήποτε θα εξυπηρετούσε αποτελεσματικότερα τους σκοπούς του βιβλίου.

Γιατί, όπως σημειώθηκε και στην αρχή, βασικός στόχος του μικρού αυτού βιβλίου είναι και παραμένει η επισήμανση και κωδικοποίηση των κριτηρίων και των παραμέτρων εκείνων που θα επιτρέπουν την αναγνώριση χαρακτηριστικών γνωρισμάτων-σημείων, καθοριστικών για μια στενότερη και ασφαλέστερη χρονολόγηση των πολύτιμων —όσο και παραμελημένων— αυτών από τους αρχαιολόγους (σελ. 5) «μολυβδίνων πηγών» γνώσης. Μαζί και η σκιαγράφηση κάποιας πρώτης ανασκόπησης της ιστορίας της γραφής στα βυζαντινά χρόνια, στο μέτρο που αυτή αφορά τα μολυβδόβουλλα. «Το κύριο ενδιαφέρον μου επικεντρώνεται στην ελληνική επιγραφική» σημειώνει με σαφήνεια ο καθηγ. Οικονομίδης (σ. 11).

Ουσιαστικό σε συμπεράσματα, αν και περιορισμένο σε έκταση, είναι λοιπόν το τελευταίο κεφάλαιο του έργου (σ. 151-169), όπου με μεθοδικότητα και αξιοθαύμαστη συντομία εξετάζονται και αξιολογούνται τα διάφορα κριτήρια (τυπολογικά, τεχνοτροπικά, κυρίως όμως επιγραφικά) χρονολόγησης των μολυβδοβούλλων κατά εποχές, ενώ σε ξεχωριστό παράρτημα (σ. 165 κ.ε.) παρατίθενται διαχρονικοί πίνακες εμφάνισης και εξέλιξης της μορφής των διαφόρων σχημάτων και γραμμάτων —πολύτιμο βοήθημα για κάθε ερευνητή.

Στη σειρά των εξειδικευμένων επιγραφικών, ή σχετικών με το αντικείμενο, μονογραφιών που είδαν ως τώρα το φως της δημοσιότητας και που αναφέρονται αποκλειστικά ή περιπτωσιακά σε θέματα βυζαντινής «γραφολογίας» (ενδεικτικά αλλά και επιλεκτικά παρατίθενται: α) για τα χειρόγραφα οι μελέτες των Α. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy* I-II, Urbana-Chicago-London 1972. Του ίδιου, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain*, Washington 1980. Ι. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the year 1453*, Leiden 1981. Η. Hunger, *Kontinuität und Innovation in der griechischen Buchschrift zweier Jahrtausende, Hommage à A. Stratos* 1986, II, 495 κ.ε. β) για τις τοιχογραφίες το άρθρο του Χ. Μπακιρτζή, *Επιγραφή στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς*, *Μακεδονικά* ΙΑ, 1971, 324-334 και γ) γενικά Ν. Moutsopoulos, *La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce, Cyrillo-methodianum* 3, 1975, 53-105 και του ίδιου, *Συμβολή στην μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα Βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών* 1977.

Το βιβλίο του καθηγητή Οικονομίδη, χωρίς να είναι ένα σύνταγμα (corpus) των ακριβώς χρονολογημένων μολυβδοβούλλων, αποτελεί μια μεθοδική προσέγγιση και μια πρώτη σοβαρή προσπάθεια.

Αθήνα

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Β α σ ί λ η Κ ρ ε μ μ υ δ ᾶ, 'Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835. Πρώτος τόμος. "Οψεις τῆς μεσογειακῆς ναυσιπλοΐας, 'Αθήνα 1985, σ. 155. 'Εμπορική Τράπεζα τῆς 'Ελλάδος ('Ιστορικό 'Αρχεῖο/Μελέτες Νεοελληνικῆς 'Ιστορίας [2]).

Ὁ καθηγητῆς Βασ. Κρεμμυδᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὶς πολλὲς καὶ ἀξιόλογες μελέτες του γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. Εἶναι λοιπὸν, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ἡ στέρεη γνώση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τῆς ἴδιας περιόδου, ὅπωςδήποτε σὲ θέση νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὴ μελέτη τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, κυρίαρχου καὶ δύσκολου προβλήματος τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι ὁ συγγρ. γνωρίζει ἀπόλυτα τὶς δυσχέρειες, μεθοδολογικὲς καὶ ὑποδομῆς, πού ἐνέχει ἡ σπουδὴ τοῦ θέματος αὐτοῦ. Ὅπως ὁ ἴδιος σπεύδει νὰ δηλώσει ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῆς ἔρευνας, ποσοτικὸ καὶ ποιοτικὸ, ἀλλὰ καὶ ὁ ὄγκος τοῦ σχετικοῦ ἀρχεῖο καὶ ὑλικῶν, τὸν κάνουν νὰ αἰσθάνεται «ἐπιστημονικὴ ἐρημία», ἢ ὅποια μάλιστα «μετατρέπεται σὲ τρόπο ὅταν ὑπολογιστεῖ ὁ ὄγκος τοῦ διαθέσιμου ἐμπειρικοῦ ὑλικῶν καὶ ἐπισημανθοῦν τὰ προβλήματα πού προκύπτουν καὶ ἀπὸ αὐτό».

Τὸ κενὸ τῆς ἔρευνας καὶ τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα μεθοδολογικὰ προβλήματα ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὸν συγγρ. μὲ δύο παράλληλους τρόπους: α) Μὲ τὸν χρονικὸ περιορισμὸ τῆς μελέτης στὸ τέλος τῆς τουρκοκρατίας καὶ τὰ πρῶτα μεταπελευθερωτικὰ χρόνια, καὶ β) μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ δειγματοληψία, ὡς τὴ «μόνη δυνατότητα πού ἀπομένει γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐγχειρήματος ἀπὸ ἕναν ἐρευνητῆ».

Ὁ χρονικὸς περιορισμὸς τῆς ἔρευνας εἶναι, βέβαια, ἀπόλυτα θεμιτὸς τρόπος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐπιστημονικῶν προβλημάτων, ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ ὑπάρχουν σαφεῖς τομῆς. Στὴν περίπτωσή μας μάλιστα ὁ χρονικὸς περιορισμὸς καθίσταται καὶ ἀναγκαῖος. Ἡ περίοδος πού ὁ συγγρ. ἐπέλεξε νὰ μελετήσει, παρὰ τὰ αὐθαίρετα ἢ συμβατικά, κατὰ τὴ δήλωσή του, χρονικά της ὅρια — ἴσως θὰ ἦταν λιγότερο συμβατικὸ τὸ 1774 μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ ἢ λιγότερο αὐθαίρετο τὸ 1831 πού σημαδεύει τὸ τέλος τῆς καποδιστριακῆς περιόδου — ἀποτελεῖ πράγματι καίρια φάση στὴν ἐξέλιξη τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, στὰ πλαίσια τῶν ὁποίων τοποθετεῖται, καὶ ὀρθά, ἡ σπουδὴ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας.

Ἐντιρρήσεις θὰ μποροῦσαν ὅμως νὰ διατυπωθοῦν γιὰ τὸν δεύτερο τρόπο, τὴν «ἐπιστημονικὴ δειγματοληψία» καί, παραπέρα, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ ἕναν ἐρευνητὴ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κ. Κρεμμυδᾶς προσπάθησε νὰ δημιουργήσῃ κάποια ἐρευνητικὴ ὁμάδα, ἔχομε τὴ γνώμη ὅτι τὰ κεντρικὰ ζητήματα τῆς ἱστορίας μας, καὶ ἴσως ὄχι μόνο αὐτά, ἀπαιτοῦν τὴ συντονισμένη δράση μιᾶς δεμένης, ἱκανῆς καὶ σχετικὰ πολυάριθμης ἐρευνητικῆς ὁμάδας. Μιὰ τέτοια ὁμάδα —ἐπιτέλους, κάποτε θὰ πρέπει νὰ καθιερωθεῖ καὶ στὰ ἑλληνικὰ πράγματα!— θὰ μποροῦσε νὰ ἐρευνῆ διεξοδικά, ἀλλὰ καὶ νὰ «δαμάσει» τὸ διαθέσιμο, γνωστὸ καὶ ἄγνωστο, ὑλικὸ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ξένα ἀρχεῖα. Ἔτσι ὁ «ἕνας ἐρευνητὴς» οὔτε τρόπον θὰ αἰσθανόταν, οὔτε καὶ θὰ ἀπέμενε ὡς μόνη δυνατότητα ἡ δειγματοληψία· αὐτὴ ἡ τελευταία, ὅσο καὶ ἂν «δὲν εἶναι τυχαία» ἢ «ὡπακούει στὶς ὑποδείξεις τοῦ περιγραφικοῦ ὑλικοῦ» (σ. 31), κινδυνεύει πολλὰς φορές νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἀτεκμηρίωτα συμπεράσματα ἢ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀβλαβερά γιὰ τὴ στήριξη ἤδη διαμορφωμένων ἀπόψεων.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Κρεμμυδᾶ, μετὰ ἀπὸ τὸν Πρόλογο (σ. 7-8), τὰ Περιεχόμενα καὶ τοὺς Καταλόγους (σ. 9-14), τὴν παρουσίαση τῶν Πηγῶν καὶ τῆς Βιβλιογραφίας (σ. 15-19), περιλαμβάνει τὴν Εἰσαγωγὴν καὶ τέσσερα Κεφάλαια (σ. 21-141).

Στὴν Εἰσαγωγὴν (σ. 21-29) ὁ συγγρ. προσδιορίζει τὴ ναυτιλία ὡς οἰκονομικὴ λειτουργία, τὴν τοποθετεῖ στὰ γεωπολιτικὰ τῆς πλαισίου καὶ ἐπιχειρεῖ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὰ διεθνῆ γεγονότα τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου, «ὡς ἐκτίμηση τῆς διεθνοῦς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς συγκυρίας», γιὰ νὰ καταλήξῃ μετὰ τὴ διαπίστωση ὅτι πρόκειται γιὰ περίοδο «ἀταξίας» καὶ ἀναστατώσεων καὶ νὰ ἐπισημάνῃ τις ἄμεσα ἐμφανεῖς ἐπιπτώσεις στὸ πεδίο τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν. Ἀκόμη, στὴν Εἰσαγωγὴν τονίζεται ὁ εὐρωπαϊκὸς καὶ μεσογειακὸς χαρακτήρας τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, μᾶλλον ὑπερβολικά, καὶ ἐπισημαίνονται οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης· γίνεται προσπάθεια νὰ αἰτιολογηθοῦν τὰ χρονικὰ ὄρια ποὺ τέθηκαν· τονίζεται ὁ ρόλος τῶν δημητριακῶν, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ σιταριοῦ, στὶς θαλάσσιες μεταφορές, καθὼς καὶ οἱ συνέπειες τῆς ἐμπορικῆς εὐαισθησίας τοῦ προϊόντος αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ κυμάνσεις τῶν τιμῶν του, στὸ μέτρο ποὺ τὰ χρησιμοποιούμενα στοιχεῖα ἐπιτρέπουν συγκρίσεις. Τέλος ἐπισημαίνονται ἐπιγραμματικὰ καὶ ἄλλοι σημαντικοὶ παράγοντες ποὺ καθόρισαν τὴν πορεία τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας, ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς συγκυρίας.

Τὰ τέσσερα Κεφάλαια (σ. 31-141) ποὺ ἀκολουθοῦν συναποτελοῦν, κατὰ τὴν δήλωσιν τοῦ συγγρ., τὸ πρῶτο μεγάλο μέρος τῆς μελέτης, «μὲ τις προθέσεις τοῦ ὁποίου συμπίπτει, ὡς πρὸς τὸ πριεχόμενό του, ὁ πρῶτος τόμος».

Τὸ πρῶτο Κεφ. (σ. 31-56) μετὰ τὸν τίτλο «Ἀλεξάνδρεια: Ἐνα μεγάλο λιμάνι τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου» καὶ τὸ δεύτερο Κεφ. (σ. 57-92) μετὰ τὸν τίτλο «Ἡ κίνηση στὸ λιμάνι τῆς Ὀδησοῦ», διαρθρώνονται σὲ τέσσερις, ἀντίστοιχα, ἐνότητες· ἡ συνολικὴ κίνηση-οἱ σημαῖες-ἡ χωρητικότης-ἀξία τοῦ φορτίου. Γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἡ στατιστικὴ πληροφόρηση, ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα, καλύπτει σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο: 1776-

1832. Με βάση αυτή την πληροφόρηση, συντάσσονται 12 πίνακες και καταρτίζονται 7 διαγράμματα, τα οποία επιτρέπουν στον συγγρ. να συναγάγει συμπεράσματα για τη συνολική κίνηση του λιμανιού, τη συμμετοχή των ελληνικών πλοίων και τη χωρητικότητά τους, την αξία του μεταφερόμενου φορτίου. Για την Όδησσο, ή στατιστική πληροφόρηση, από τα γαλλικά και τα αγγλικά αρχεία, περιορίζεται στην περίοδο 1801-1835· και ενώ είναι πλήρης ως προς τον αριθμό των πλοίων, δεν παρουσιάζει ανάλογη πληρότητα για τη χωρητικότητα ή την αξία του φορτίου. Με βάση αυτή την πληροφόρηση, καταρτίζονται και εδώ 16 πίνακες και 9 διαγράμματα.

Η επιλογή των δύο μεγάλων λιμανιών, της Αλεξάνδρειας και της Όδησσο, γνωστών τόπων έντονης ελληνικής ναυτικής-εμπορικής δραστηριότητας, υπήρξε πολλαπλά επιτυχής. Ακόμη, οι μερικότερες ενότητες του κάθε κεφαλαίου καλύπτουν το φάσμα των προβλημάτων, ενώ η τεχνική αρτιότητα των πινάκων και διαγραμμάτων αποτελεί αξιόλογο έργο μελέτης. Ωστόσο, τα προτεινόμενα συμπεράσματα και οι διαπιστώσεις, και όταν ακόμη υπάρχει επαρκής στατιστική πληροφόρηση, δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ακλόνητα και τελικά. Ο συγγρ. βέβαια, γνώστης των προβλημάτων, πάντα επισημαίνει τις αδυναμίες ή τις δυνατότητες που υπάρχουν και σωστά θεωρεί ότι οι χρησιμοποιούμενες ποσοτικές πληροφορίες «δεν έχουν αξία παρά μόνο στο βαθμό που αφορούν κυμάνσεις και συγκρίσεις». Η ύπαρξη όμως μεγαλύτερης έρευνητικής υποδομής και η πληρέστερη χρησιμοποίηση του αρχειακού υλικού, δηλ. όχι μόνο των άμεσα εμφανών ποσοτικών δεδομένων—πράγμα που απαιτεί τη συντονισμένη έρευνα ομάδας—θα έδιναν και κάποια άλλη έρμηνευτική όπτική, ακόμη και στις κυμάνσεις των καμπυλών. Έτσι, π.χ. το έρμηνευτικό μοντέλο ειρηνική περίοδος-άναταραχές δεν θα χρησιμοποιούνταν κατά τρόπο αποκλειστικό. Ακόμη, θα μπορούσαν ασφαλέστερα να αντιμετωπισθούν ζητήματα, όπως π.χ. η μείωση του όγκου των ελληνικών πλοίων· ίσως τότε να μη κατέφευγε ο συγγρ. στο θέμα της ασφάλειας του ταξιδιού κατά τρόπο τόσο απόλυτο και να έβρισκε ότι το φαινόμενο μπορεί να σχετίζεται και με το βάθος των χρησιμοποιούμενων λιμανιών.

Το τρίτο Κεφ. (σ. 93-112) πραγματεύεται τις «Μεσογειακές διαστάσεις του ελληνικού εμπορίου», με άξονα τις «Διάρκειες και δυνατότητες». Ο συγγρ. εδώ, ενώ είχε την πρόθεση να ερευνήσει σε βάθος τις πραγματικές μεσογειακές διαστάσεις του ελληνικού εμπορίου της εποχής, αναγκάζεται να περιορισθεί μόνο στη συμμετοχή των ελληνικών πλοίων στην κίνηση των λιμανιών. Και ακόμη, είναι υποχρεωμένος να περιορισθεί σε «όρισμένες γενικού χαρακτήρα παρατηρήσεις για τις δυνατότητες της ελληνικής ναυτιλίας... να άνιχνεύει περισσότερο και να ψηλαφεί παρά να μελετά». Με αυτή την όπτική χρησιμοποιούνται στατιστικά δείγματα για τα ελληνικά λιμάνια της Θεσσαλονίκης (για τα χρόνια 1810-24, 1831, με άρκετες ενδιάμεσες ελλείψεις), των Χανιών (1776-1821, ενώ λείπουν τα χρόνια 1790-95, 1799-1805, 1807-1810, 1812-16, 1818), της Πάτρας (1812-21) και της Ύδρας (1811-19). Επίσης χρησιμοποιούνται ανάλογα δείγματα, με βάση γαλλικά αρχεία, για τη συμμε-

τοχή τῶν ἐλληνικῶν πλοίων σὲ λιμάνια τῆς Δ. Μεσογείου, ὅπως: τῆς Ἀγκόνας (1778-84, 1810-21), τῆς Βενετίας (1776-86, 1815-19), τοῦ Λιβόρνου (1776-1821· λείπουν 1794-1805, 1807-15), τῆς Μασσαλίας (1814-26), τῆς Τεργέστης (1776-1812· λείπουν 1793-1805). Μὲ βάση τὰ παραπάνω στατιστικὰ δείγματα συντάσσονται 15 πίν. καὶ 1 διάγραμμα καὶ διατυπώνονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπεξηγηματικὰ τῶν πινάκων, μερικὰ ἐνδεικτικὰ συμπεράσματα. Τὸ σημαντικό ἐδῶ εἶναι ὅτι διαπιστώνεται, ἔστω καὶ μὲ τὶς ἐλλείψεις ποῦ ἐπισημαίνονται στὴν πληροφόρηση, ἢ καλύτερα διατυπώνεται ἡ βάσιμη ὑπόθεση ὅτι: ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ διάσταση τῆς δραστηριότητος τῶν ἐλληνικῶν πλοίων εἶναι ἀνύπαρκτη ὡς τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους, ἐνῶ καὶ ὕστερα ἀπὸ τοὺς πολέμους αὐτοὺς δὲν φαίνεται ἰδιαίτερα σημαντικὴ.

Τὸ τέταρτο Κεφ. (σ. 113-141) παρουσιάζει τὴ «Γεωγραφία τῆς δραστηριότητος τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας». Παρὰ τὰ σημαντικὰ ἐμπόδια ἀπὸ τὶς ἐλλείψεις τῆς πληροφόρησης καὶ τὶς γενικότερες συνθήκες διεξαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου, ὁ καθηγητὴς Κρεμμυδάς, μὲ βάση τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν πλοίων καὶ τὴν ἀξία τοῦ φορτίου καὶ μὲ ἐργαλεῖο 14 πίν., δίνει ὅσο γίνεται ἀνάγλυφη στὸ χῶρο τὴ δραστηριότητα τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας σὲ 7 διαγράμματα (τὰ 6 εἶναι χάρτες). Κέντρα τῆς μελέτης τοῦ ἢ Ὁδησὸς (1818-24), ἡ Θεσσαλονίκη (1811-20), ἡ Ὑδρα (1811-21), τὰ Χανιά (1776-1811), ἰταλικὲς πόλεις (Ἀγκόνα, Βενετία, Λιβόρνο), ἡ Μασσαλία (1818-24) καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια (1776-90, 1812-22). Οἱ ἀπεικονίσεις στὸ χῶρο θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν τολμηρές, ἂν δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ἐνδείξεις.

Στὴν Ἀνακεφαλαίωση (σ. 143-148) διατυπώνονται συνοπτικὰ τὰ συμπεράσματα αὐτοῦ τοῦ τόμου, ἀφοῦ καὶ πάλι καταβάλλεται προσπάθεια νὰ καλυφθοῦν τὰ μεθοδολογικὰ κενὰ καὶ νὰ ξεκαθαριστεῖ ἡ ὀπτική. Ἔτσι, χωρὶς ἐπαρκὴ αἰτιολόγηση, ὁ συγγρ. θεωρεῖ ὅτι τὸ «δείγμα ποῦ μελετᾶται εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ» καὶ ἐπομένως «οἱ παρατηρήσεις ποῦ ἀποδεδειγμένως ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἐμπειρικοῦ ὕλικου ἐπιστημονικὰ θεμιτές». Ἀντίθετα, αἰτιολογεῖται μὲ σαφήνεια ἡ ἐπιλογή τῶν λιμανιῶν ποῦ μελετήθηκαν: εἶναι τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ λιμάνια, στὰ ὁποῖα ὁδήγησε τὸν συγγρ. «τὸ περιγραφικὸ ὕλικό γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐλληνικοῦ πλοίου».

Τὰ συμπεράσματα ποῦ διατυπώνονται ἐδῶ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἀποτελοῦν θαυμάσιες ὑποθέσεις ἐργασίας, στίς ὁποῖες ὁδηγεῖ τὸ ὕλικό ποῦ ἐρευνήθηκε. Αὐτὸ καὶ μόνον νομιμοποιεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν ἠθελημένη ἀπομόνωση τοῦ συγγρ., ἀφοῦ ἀποτελεῖ σημαντικὴ εἰσφορά. Νὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα (-ὑποθέσεις ἐργασίας): ἐξαιρετικὰ ὕψηλὴ συμμετοχὴ ἐλληνικῶν πλοίων στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ Ὁδησὸ. Περιορισμένη συμμετοχὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, ἀκόμη καὶ τὴ Θεσσαλονίκη. Μικρότερη χωρητικότητα τῶν ἐλληνικῶν πλοίων σὲ σχέση μὲ τὰ ξένα. Ὡς βασικὰ desiderata τῆς ἔρευνας θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι: ἡ ἀκριβὴς ἀριθμητικὴ παρουσία ἐλληνικῶν πλοίων στὰ λιμάνια τῆς Ἀν. Μεσογείου — ἡ σχέση τοῦ πραγματικοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλοίων καὶ τῆς δραστηριότητάς τους — ἡ ἔρμηνεία τοῦ ἀνατολικομεσογειακοῦ χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας — οἱ ἀνταγωνιστικὲς δυνατότητές της.

Ὁ τόμος κλείνει μὲ χρήσιμα εὑρετήρια Ὀνομάτων (σ. 151-2) καὶ Πραγμάτων (σ. 153-5).

Συμπερασματικά, ὁ πρῶτος αὐτὸς τόμος τῆς μελέτης τοῦ καθηγητῆ Βασ. Κρεμμυδᾶ γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ναυτιλία στὴν περίοδο 1776-1835 ἀποτελεῖ συμβολὴ στὴ σπουδὴ τοῦ καίριου αὐτοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας, δίπλα στὶς λιγοστὲς, πράγματι, ἐπιστημονικὲς ἀντιμετωπίσεις του. Εἶναι ὁπωσδήποτε χρήσιμο βοήθημα γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς νεοελληνικῆς ναυτιλίας ἀπὸ μιὰ ὁμάδα ἐρευνητῶν. Ἡ χρησιμότητά του ἔγκειται στὶς καίριες παρατηρήσεις ποὺ ὁ συγγρ. διατυπώνει εἰσαγωγικὰ ἢ σὲ ἄλλες εὐκαιρίες στὸ σῶμα τῆς μελέτης: ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ διατυπώσουμε ἐδῶ τὴ γνώμη ὅτι οἱ παρατηρήσεις αὐτές, καθὼς καὶ ὅσες διατυπώθηκαν σὲ ἄλλες ἐργασίες τοῦ κ. Κρεμμυδᾶ, τὸν καθιστοῦν βασικὸ καὶ ἀπαραίτητο μέλος τῆς ἐρευνητικῆς ὁμάδας.

Παρόλο, τέλος, ποὺ θὰ ἦταν ἴσως περισσότερο λειτουργικὴ (ἄλλωστε καὶ ὁ ὄγκος τοῦ τόμου δὲν τὸ ἀποκλείει) ἢ ὑπαρξὴ στὸν ἴδιο τόμο καὶ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς μελέτης γιὰ τὴ «λειτουργία τοῦ ἑλληνικοῦ πλοίου ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς του ὡς τὴ στιγμή ποὺ πρέπει νὰ γίνεῖ ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ταξιδιοῦ», σεβόμεστε τοὺς λόγους τοῦ συγγρ. νὰ συνεχίσει τὴ μελέτη του μὲ ἓνα δεῦτερο τόμο. Περιμένουμε λοιπὸν μὲ εὐλογο ἐνδιαφέρον τὸν τόμο αὐτόν.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΙΟΡΟΚΑΣ

Robert Dünki: Aspekte des Philhellenismus in der Schweiz 1821-1830, Bern u.a.: Lang (1984), 371 S.

Πρόκειται γιὰ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Robert Dünki στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης (ἐπόπτης καθηγητής: Werner G. Zimmermann) ποὺ δημοσιεύθηκε στὴ σειρά «Geist und Werk der Zeiten» ἀρ. 65 τοῦ Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου. Ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ μιὰ πολύτιμη συμβολὴ ἀνάμεσα στὶς πολλὲς ἄλλες τὶς σχετικὲς μὲ τὸν ἑλβετικὸ φιλελληνισμό, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπὸ τοὺς πιὸ δραστήριους καὶ ἀντιπροσωπευτικούς στὸ διεθνὴ χῶρο. Ἐνδεικτικὰ θὰ ἀναφέρω τὶς ἐξῆς τρεῖς ἐργασίες κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ: 1. Alfred Stern, *Der Zürcherische Hilfsverein für die Griechen 1821-1828*, Zürich 1904. 2. Emil Rothpletz, *Die Griechenbewegung in der Schweiz während des Hellenischen Freiheitskampfes 1821-1830*, Afforten 1948 καὶ 3. Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἑλβετῶν φιλελλήνων κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1975.

Ὁ συγγρ. διαιρεῖ τὸ βιβλίο του σὲ δύο κύρια μέρη, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀρίθμηση: 1. Die Quellen: Information über den griechischen Befreiungskrieg. Argumentation der philhellenischen Publizistik (Οἱ πηγές: Πληροφορίες γιὰ τὸν

ἀπελευθερωτικό αγώνα τῶν Ἑλλήνων. Ἐπιχειρηματολογία τῆς φιλελληνικῆς δημοσιογραφίας) καὶ 2. Aspekte der Griechenbewegung in der Schweiz: Analysen und Interpretation (Ἀπόψεις τοῦ φιλελληνικοῦ κινήματος στὴν Ἑλβετία: Ἀναλύσεις καὶ ἐρμηνεῖς). Τὸ βιβλίο ἀρχίζει μὲ τὸν πίνακα περιεχομένων (σ. 5). Στὴν εἰσαγωγή (σ. 7-14) ὁ συγγρ. ἐντάσσει τὴ μελέτη του στὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελληνισμοῦ καὶ σημειώνει, ὅτι ἡ δομὴ τῆς προσπαθεῖ νὰ παρακολουθήσει τὴν ἀνταπόκριση φιλελλήνων Ἑλβετῶν συγγραφέων στὸν ἑλληνικό αγώνα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀποτελεσματικότητα τῆς προσπάθειάς τους. Ἡ λέξη δημοσιογραφία (Publizistik) χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν εὐρύτερὴ τῆς σημασία, ἀφορᾷ δηλαδή κάθε εἶδος γραπτοῦ κειμένου ποῦ πληροφορεῖ γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ αγώνα τῶν Ἑλλήνων ἢ τὰ σχολιάζει, μὲ σκοπὸ νὰ ἐπηρεάσει τὴν κοινὴ γνώμη. Οἱ φιλέλληνες συγγραφεῖς ἀνήκουν στὶς μορφωμένες τάξεις τοῦ ἐλβετικοῦ λαοῦ. Ἡ ἐλβετικὴ δημοσιογραφία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν ἀσχολήθηκε μὲ κανένα ἀνάλογο θέμα σὲ τόσο βάθος, πλάτος καὶ διάρκεια ὅσο μὲ τὸν ἀπελευθερωτικό αγώνα τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ ὁ συγγρ. κάνει κάποια ἐπιλογή, γιὰ τὸ σκοπὸς του εἶναι ὄχι νὰ ἀντικαταστήσει τίς προηγούμενες σχετικὲς μελέτες, ἀλλὰ νὰ τίς συμπληρώσει, συγκεντρώνοντας τὴν προσοχὴ του στὶς διαφορὲς ἀπόψεις τοῦ φιλελληνισμοῦ τῆς Ἑλβετίας μὲ βάση τίς ἀντίστοιχες πηγές-κείμενα. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας καθορίζει τὴν βάση καὶ τὸ πλαίσιο τῆς ἔρευνας, δηλαδή τίς πηγές, οἱ ὁποῖες στὸ δεύτερο μέρος ἐρμηνεύονται καὶ ἀναλύονται. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποῦ ὤθησαν τὸ συγγρ. νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὸ θέμα εἶναι, ὅτι, ἂν καὶ οἱ περισσότεροι ἱστορικοὶ συγγραφεῖς μνημονεύουν τίς δημοσιογραφικὲς πηγές τοῦ φιλελληνισμοῦ, στὴν πραγματικότητα δὲν τίς συζητοῦν, γιὰ τὴν τίς ὑπάγουν στὴ λεγόμενη κατώτερη γραμματεία. Τὶς πηγές ἐξετάζει ὁ συγγρ. μόνον ἱστοριοκριτικὰ.

Τὸ πρῶτο μέρος (σ. 15-177) ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς ἑξὶ κεφάλαια, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀρίθμηση: Presse (Τύπος). Periodika (Περιοδικά). Verschiedene Schriften (Διάφορα ἔντυπα). Publizität der Griechenvereine (Δημοσιότητα τῶν φιλελληνικῶν συλλόγων). Philhellenpredigt (Κηρύγματα φιλελλήνων) καὶ Griechenlyrik (Ποιήματα φιλελλήνων). Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἀπὸ τίς εἴκοσι περίπου ἐφημερίδες ὁ συγγρ. ἐπιλέγει τίς δύο: *Neue Zürcher Zeitung* καὶ *Schweizerboten*, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντλεῖ τὰ κείμενά του, ποῦ εἶναι ἀποσπασματικά, ἐνδεικτικά καὶ κατὰ κάποιο τρόπο ἀντιπροσωπευτικά, γιὰ τὴν ἀναφέρονται σὲ ὅλα τὰ ἔτη τοῦ αγώνα τῶν Ἑλλήνων (1821-1830). Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἀναφέρονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ τρία παρακάτω περιοδικά: 1. *Überlieferungen zur Geschichte unserer Zeit 1821-1823* τοῦ Heinrich Zschokke. 2. *Unterhaltungsblätter für Welt- und Menschenkunde 1824-1827* τοῦ ἴδιου καὶ 3. *Europäische Blätter 1824-1825* τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Gessner τῆς Ζυρίχης. Στὸ τρίτο κεφάλαιο παρατίθενται καὶ σχολιάζονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα ὀκτώ αὐτοτελῆ ἔντυπα, ποῦ ἡ συμβολὴ τους στὸ φιλελληνικό ρεῦμα στάθηκε σημαντικὴ: 1. Conrad Melchior Hirzel, *Der heiligen Propheten. Aufruf für die Befreiung Griechenlands aus dem Wort Gottes enthoben* (1822). 2. Ernst Münch,

Über die Türkenkriege (1821) και *Die Kreuzzüge des christlichen Europas wider die Osmanen* (1822). 3. Johann Melchior Schuler, *Ermunterung zur Hilfe für das leidende Griechenland* (1822). 4. Johann Caspar von Orelli, *Sammlung der Verfassungsurkunden des befreiten Griechenlandes* (1822). 5. Johann Heinrich Müller, *Kleine Volksschrift* (1822). 6. Fridolin Stauffer, *Die zwei Philhellenen* (1823). 7. Albrecht Rengger, *Über die Folgen der Befreiung Griechenlands* (1827) και 8. Ernst Münch, *Rede zur Feier der Vernichtungsschlacht bei Navarino* (1828). Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται ο συγγρ. στα ακόλουθα έξι κείμενα που προέρχονται από έλβετικούς φιλελληνικούς συλλόγους και προβάλλουν τή δραστηριότητα των τελευταίων: 1. Johann Heinrich Bremi, *Rede bei der ersten Versammlung des Zürcher Griechenvereins* (1821). 2. *Der Verein der Griechenfreunde zu Bern an seine Mitbürger zu Stadt und Land* (1822). 3. Karl Kaiser, *Rede bei der ersten Versammlung des Griechenvereins Zug* (1822). 4. Johann Jakob Frei, *Aufruf an die freien Männer des Landes Appenzell Ausserrhoden* (1822). 5. *Aufruf an die freien Glarner, für die bedrängten Griechen, von dem Hilfsvereine in Glarus* (1822) και 6. *Geschichte des Vereins der Griechenfreunde in St. Gallen* (1829). Στο πέμπτο κεφάλαιο ο συγγρ. παρουσιάζει άποσπάσματα από έπτά κείμενα που άνήκουν στην κατηγορία του φιλελληνικού κηρύγματος: 1. Johann Heinrich Gutmann, *Die Christenverfolgung in Griechenland* (1821). 2. *Wie können wir unsere Teilnahme an dem harten Kampfe der griechischen Christen am zweckmässigsten beweisen?* (1822). 3. Johann Heinrich Weber, *Stimme für die bedrängten Christen* (1823). 4. Johann Jakob Meyer, *Aufforderung der Religion zu Gaben der Liebe für das schwer bedrängte Griechenvolk* (1826). 5. Johann Jakob Hegner, *Belehrung für das Landvolk über das Unglück des griechischen Christenvolkes, das in der Sklaverei der Türken schmachtet*. 6. Conrad von Orelli, *Missolunghis Untergang* και 7. *Griechenblätter 1827-1828* τής πόλης Βασιλείας. Και τó έκτο κεφάλαιο άφιερώνεται στην παρουσίαση δεκαενέα ποιητικών κειμένων (παράθεση και σχολιασμός όλόκληρου του ποιήματος ή άποσπασμάτων του): 1. Ernst Münch, *Der Teutsche den Hellenen και Bei Griechenlands Wiedergeburt* (1822). 2. Conrad Melchior Hirzel, *Psalmen der Griechen* (1822). 3. Johann Heinrich Müller, *Fürbitte für die Griechen και Der halbe Mond und die Sonne* (1822). 4. Johann Jakob Reithar, *Leonidas und die Griechen και Zuruf an die Griechen*. 5. *Die Osmanen und Hellenen. Worte und Winke zur rechten Zeit* (1823). 6. Jakob Peter Gameter, *Aufruf an die christliche Menschheit* (1823). 7. *Wir sind der Freiheit Söhne* (1823). 8. Sophie Richard-Schilling, *Weissagung über Griechenlands Los* (1823). 9. Luise Egloff, *Die Griechen και Den Philhellenen* (1823). 10. Friederike Brun, *Lieder für Hellas* (1824). 11. Johann Jakob Hegner, *Klagen bei Missolunghis Fall* (1826). 12. *Am Grabe von Missolunghi* (1826). 13. *Die alten und die neuen Griechen* (1826). 14. Johann Rudolf Wyss des Älteren, *Gesänge für Griechenlands Heldenvolk* (1826). 15. Ludwig Karl Stukert, *Griechenklänge*. 16. Johann Baumann, *An Hellas* (1827). 17. *Lyrik aus den Basler Griechenblättern* (1827-1828). 18. Johann Jakob Leuthy, *Die Schlacht bei Navarino* (1829)

καί 19. Friedrich Gottlieb Mende, *An Griechenland beim Uebergang der Russen über den Balkan unter General Diebitsch* (1830).

Τὸ δεύτερο μέρος (σ. 178-260) ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς δώδεκα κεφάλαια, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀρίθμηση: Zum Geschichtsverständnis philhellenischer Autoren (Vorbemerkung) (Γιὰ τὴν ἱστορικὴ κατανόηση φιλελλήνων συγγραφέων [Προσημείωση]). Die Charakterisierung von Griechen und Türken ('Ο χαρακτηρισμὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Τούρκων). Die Juden in der philhellenischer Literatur (Exkurs) (Οἱ Ἑβραῖοι στὴ φιλελληνικὴ γραμματεία [Παράρτημα]). Historische und politische Identifikationen ('Ἱστορικὲς καὶ πολιτικὲς ταυτότητες). Griechische Geschichte und Nationalbewegung in philhellenischer Sicht ('Ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ ἔθνικὸ κίνημα ἀπὸ φιλελληνικὴ ἄποψη). Die Schweiz in philhellenischer Selbstdarstellung ('Ἡ Ἑλβετία σὲ φιλελληνικὴ παρουσίαση). Gewalt als Faktor der Bewusstseinsmobilisierung ('Ἡ βία ὡς παράγοντας κινητοποίησης συνειδήσεων). Der religiöse Aspekt der Griechenbewegung ('Ἡ θρησκευτικὴ ἄποψη τοῦ κινήματος τῶν Ἑλλήνων). Hellas und Europa. Kulturelle Gesichtspunkte ('Ἑλλάδα καὶ Εὐρώπη. Πολιτιστικὲς ἀπόψεις). Griechische Insurrektion und Legitimität ('Ἑλληνικὴ ἐπανάσταση καὶ νομιμότητα). Zeitgeschichtliche Erfahrungen der Philhellenen (Σύγχρονες ἱστορικὲς ἐμπειρίες τῶν φιλελλήνων). Philhellenische Zukunftsperspektiven (Μελλοντικὲς φιλελληνικὲς προοπτικὲς). Στὸ μέρος αὐτό, μὲ βάση τὶς παραπάνω πηγές, ὁ συγγρ. ἐξετάζει βασικὲς ἐντυπώσεις καὶ μορφές τοῦ ἐλβετικοῦ φιλελληνισμοῦ. Ἡ συμβολὴ τοῦ ἐγκρίεται κυρίως στὴν ἐξέταση τῶν βασικῶν προϋποθέσεων τῆς γένεσης τῶν φιλελληνικῶν κειμένων καὶ στὴν ἐρμηνεία τῆς ἐπιχειρηματολογίας ποὺ ἀναπτύσσουν οἱ φιλέλληνες συγγραφεῖς γύρω ἀπὸ διάφορα θέματα. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἀναφέρονται σὲ πολλὰ γεγονότα ἢ ἱστορικοπολιτιστικὰ ζητήματα (π.χ. σύγκριση τοῦ χαρακτήρα Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, βαρβαρικὴ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς τελευταίους καὶ ἀμφισβήτηση τῆς νομιμότητάς τους κτλ.).

Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (σ. 261-268) ὁ συγγρ. συγκεντρώνει τὶς γενικὲς παρατηρήσεις-σημειώσεις πάνω στὸν ἐλβετικὸ φιλελληνισμό. Ἡ κριτικὴ ἐξέταση τοῦ τελευταίου ἀποκαλύπτει κατὰ τὸν Düpki τὶς ἐξῆς τρεῖς ὀψεις: 1. Ἦταν μιὰ πνευματικὴ καὶ πολιτισμικὴ κίνηση ποὺ κράτησε πολὺ. 2. Ἦταν, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων (ἀνοιξὴ τοῦ 1821), μιὰ συγκεκριμένη καὶ αὐτόνομη κίνηση ποὺ σκοπὸ της εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων ἄμεσα καὶ ἔμμεσα καὶ τὴν ἄσκηση σχετικῆς ἐπιρροῆς στὶς ἐλβετικὲς κυβερνητικὲς ἀρχὲς μέσω τῆς κοινῆς γνώμης καὶ 3. Ὁ φιλελληνισμὸς σὲ κάθε χώρα ἦταν ὁμοῦ καὶ ἓνα ἱστορικὸ φαινόμενο ποὺ ξεπερνοῦσε τὴν ἄμεση ἀφορμὴ-αἰτία του. Ἐξετάζεται πρῶτα ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ φιλελληνισμοῦ καὶ μετὰ ἡ ἐπίδρασή του στὴ γενικὴ πολιτικοκοινωνικὴ κατάσταση τῆς Ἑλβετίας. Ὁ φιλελληνισμὸς τῆς Ἑλβετίας δὲν διακρίνεται καθαρὰ σὲ διαφορετικὲς φάσεις. Οἱ κύριοι φορεῖς τοῦ ἀνῆκαν στὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα καὶ ἦταν κυρίως καθηγητές, ἱερεῖς, δικηγόροι, ἀξιωματικοί, ἐκδότες, γιατροὶ καὶ ἔμποροι. Ἡ θρησκεία διεδραμάτισε ἓνα πρωτεύοντα ρόλο. Ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τοῦ φιλέλληνα ἦταν ἰδεαλιστής. Ἡ σχέση ἀνάμεσα σὲ ἓνα φίλο ("Ἑλληνες) καὶ

ένα έχθρο (Τούρκοι), ή θετική εικόνα των 'Ελλήνων και ή άρνητική των Τούρκων και ό χαρακτηρισμός των πρώτων ως άγωνιστών τής έλευθερίας, που δεινοπαθούν, άποτελοϋσαν θεμελιώδη στοιχεία-έκφράσεις του έλβετικού φιλελληνικού κινήματος. Τό κίνημα άποτελοϋσε άυτοσκοπό και έγινε πόλος έλξεως του ένδιαφέροντος του έλληνικού λαού. Συντονιζόταν με τό πατριωτικό αίσθημα των ίδιων των 'Ελβετών, καθώς άνακαλοϋσε στη μνήμη και στη συνείδησή τους τους πρόσφατους άγώνες για τή δική τους έλευθερία. Μποροϋσαν άνετα να έκφράσουν μέσα άπό άυτό έξίσου προοδευτικές και συντηρητικές τάσεις.

'Ακολουθοϋν τό Anhang (Παράρτημα) με τίς σημειώσεις-σχόλια (σ. 269-337), ή βιβλιογραφία (σ. 338-360), ό χρονολογικός πίνακας (σ. 361-363), οι πηγές (σ. 364-366) και ό κατάλογος όνομάτων (σ. 367-371).

*Ας σημειωθοϋν έδώ τά έξής τυπογραφικά λάθη κατά σελίδα και σειρά: 126/5: unter άντι του σωστοϋ unter-, 147/26: rächerischen άντι rächerischem, 200/49: 1825 άντι 1825., 296/36: 5) άντι 6) και 326/34: Erinnerungen, άντι Erinnerungen.

'Ο έλβετικός φιλελληνισμός είχε πολλαπλές γενεσιουργικές αίτίες και έπομένως έκδηλώθηκε και άναπτύχθηκε ως πολύπλευρο και σύνθετο φαινόμενο. 'Η έρευνα του Robert Dünki χαρακτηρίζεται άπό τήν πλούσια συγκομιδή άθυσάριστου υλικού, τή μεθοδική παρουσίασή του και τή συναγωγή προσεκτικών συμπερασμάτων για τό χαρακτήρα του έλβετικού φιλελληνισμού.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΛΑΜΠΡΟΣ Η. ΜΥΓΔΑΛΗΣ

Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών, II. 562 γράμματα των Ε. Γιανίδη, I. Δραγούμη, Α. Εφταλιώτη, Κ. Παλαμά, Α. Πάλλη, Δ. Ταγκόπουλου, Γ. Ψυχάρη κ.ά. Συλλογή του υλικού: Σταμ. Κ. Καρατζάς. Επιμέλεια της έκδοσης: Ε.Δ.Π. του Σπουδαστηρίου Νεότερης Ελληνικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985 (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής - Παράρτημα άρ. 60), σ. ιε' +685 (και 7 εικόνες).

Τα γράμματα των πρώτων δημοτικιστών που εκδίδονται σ' αυτόν τον τόμο προέρχονται, όπως δηλώνει ο τίτλος, από τη συλλογή που μάζεψε με πολύχρονας έρευνες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό ο καθηγητής Στ. Κ. Καρατζάς. Η συνολική έκδοση του πολύτιμου αυτού υλικού περιλαμβάνει, εκτός απ' αυτόν το δεύτερο τόμο, κι έναν υπό έκδοση πρώτο τόμο: *716 γράμματα Ψυχάρη-Εφταλιώτη*. Επιμέλεια Σταμ. Καρατζά - Ε. Γ. Καψωμένου (Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων - «Νεοελληνικές Έρευνες»). Ο πρώτος τόμος συγκεντρώνει το κύριο μέρος της αλληλογραφίας Ψυχάρη, που η Igène Baume, δεύτερη γυναίκα του Ψυχάρη, έθεσε το 1946-47 στη διάθεση του

καθηγητή Καρατζά για να την αντιγράψει και να την εκδώσει (τα αυτόγραφα της αλληλογραφίας αυτής βρίσκονται τώρα —όπως μας πληροφορεί ο *Πρόλογος*— «ανάμεσα στα κατάλοιπα του Ψυχάρη που πρόσφατα στάλθηκαν στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, και που δεν έχουν ακόμη ταξινομηθεί ώστε να είναι προσιτά στην έρευνα»). Ο δεύτερος τόμος —που μας απασχολεί εδώ— προσφέρει τα υπόλοιπα αντίγραφα του καθηγητή Καρατζά από την αλληλογραφία Ψυχάρη καθώς και τα αυτόγραφα του αρχείου Πάλλη-Βλαστού (με εξαίρεση μια σειρά γραμμάτων του Φ. Φωτιάδη, την έκδοση των οποίων ανέλαβε ο Γιάννης Παπακώστας). Σε σύγκριση λοιπόν με τον πρώτο τόμο, το υλικό που εκδίδεται εδώ παρουσιάζει —και για την ποικίλη προέλευσή του και για το εκτεταμένο χρονικό διάστημα που καλύπτει (1890-1934)— ένα σύνθετο χαρακτήρα που δικαιολογεί κάποια ελαστικότητα στην εφαρμογή των εκδοτικών κανόνων αλλά και στην ίδια τη διάταξη του υλικού (έτσι, ενώ τα γράμματα που γράφτηκαν από «ελάσσονες» επιστολογράφους συγκεντρώθηκαν στο τέλος κατά παραλήπτες, το μεγαλύτερο μέρος του υλικού οργανώθηκε σε ενότητες κατά επιστολογράφους και σε υποενότητες κατά παραλήπτες). Η έκδοση είναι καρπός ευρείας συνεργασίας ανάμεσα στα μέλη του Επιστημονικού Διδακτικού Προσωπικού του Σπουδαστηρίου Νεότερης Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και τεκμηριώνει ακόμα μια φορά την έντονη δραστηριότητα αυτού του ερευνητικού χώρου. Στον Παναγιώτη Πίστα και στη Μάρθα Θωμαΐδου-Μώρου οφείλεται η ενοποίηση όλων των υπομνημάτων και η τελική θεώρηση όλης της εργασίας. Η διάρθρωση του έργου: *Πρόλογος* (σ. ζ'-θ'), *Σημείωμα για την έκδοση* (σ. ι'-ιε'), *Γράμματα* (σ. 1-636), *Χρονολογικός πίνακας των γραμμάτων* (σ. 639-652), *Πίνακας κυρίων παραληπτών* (σ. 653), *Συσχετικός πίνακας των γραμμάτων Πάλλη-Ψυχάρη* (σ. 654), *Ποσοτικός πίνακας των γραμμάτων προς Πάλλη-κατά αποστολέα και έτος* (σ. 655), *Ευρετήριο ονομάτων* (σ. 657-681).

Δε μένει αμφιβολία ότι ο σχεδιασμός και η εκτέλεση αυτού του έργου, που προσφέρει τόσα και τόσο σημαντικά δεδομένα στην ιστορική, γλωσσολογική και λογοτεχνική έρευνα, στηρίζονται σε έγκυρα φιλολογικά κριτήρια. Παρ' όλα αυτά η συλλογικότητα της εργασίας και η ποικίλη προέλευση του υλικού δημιουργούν κάποιες μικρές ελλείψεις και ασυνέπειες. Οι λίγες παρατηρήσεις που ακολουθούν έχουν σκοπό να περιγράψουν κάπως αναλυτικότερα το έργο και να επισημάνουν τις ασυνέπειες αυτές.

1. *Η έκδοση.* Όπως δηλώνει το *Σημείωμα για την έκδοση*, πρόκειται κατά βάση για μια έκδοση «παλαιογραφική» ή «διπλωματική». Οι εκδότες διατηρούν την ορθογραφία και τη στίξη των πρωτότυπων κειμένων —μια απόφαση κατά κάποιον τρόπο υποχρεωτική, μια που το ορθογραφικό σύστημα που ακολουθεί ο κάθε επιστολογράφος αποτελεί και ένα ιστορικό ντοκουμέντο για τις αναζητήσεις και τις εξελίξεις του δημοτικιστικού κινήματος: βλ. π.χ. την περίπτωση του Γιανίδη, που στα πρώτα γράμματά του (1-10) ακολουθεί το παραδοσιακό σύστημα τονισμού, ενώ μετά (11-42) καταργεί τους τόνους στη λήγουσα και κάποτε (π.χ. 15) συνδυάζει και τα δύο συστήματα. Οι λίγες επεμβάσεις που

έγιναν στο κείμενο (ανάπτυξη συντομογραφιών, διόρθωση φανερών παραδρομών) δηλώνονται στο υπόμνημα, όπου δίνονται και σύντομες πληροφορίες σχετικά με τις ενδεχόμενες σημειώσεις των παραληπτών, τη χρονολογία και (δεν καταλαβαίνει κανείς γιατί μονάχα σε ορισμένες περιπτώσεις κι όχι πάντα) την «εξωτερική» εμφάνιση των γραμμάτων. Τα τυπογραφικά λάθη είναι λίγα και ασήμαντα, εκτός από μια περίπτωση που μάλλον δεν οφείλεται στο δαίμονα του τυπογραφείου. Το γράμμα 488 του Ψυχάρη προς Πάλλη φέρνει την ημερομηνία *Τετάρτη 5 του Φλεβάρη 1924*, αλλά στο υπόμνημα έχουμε την εξής δυσνόητη (τουλάχιστον έτσι όπως είναι διατυπωμένη) ένδειξη του εκδότη: «Γραμμένο την Τετάρτη, 5 Μαρτίου 1924», χρονολογία που ίσως επιβλήθηκε —φαντάζομαι— από τη σύγκριση με το περιεχόμενο του υπ' αριθμού 487 γράμματος, που είναι χρονολογημένο *Δευτέρα 25 του Φλεβάρη 1924*. Πρέπει όμως να έχει συμβεί κάποια παρεξήγηση ή κάποια μετάθεση στη χρονολογική τοποθέτηση του γράμματος 488, δεδομένου ότι τα ονόματα (προσώπων και έργων) που απαντούν σ' αυτό το γράμμα αποδελτιώθηκαν και καταγράφηκαν στο *Ευρετήριο ονομάτων* με τον αριθμό παραπομπής 487.

2. *Χρονολογικός πίνακας*. Για τα γράμματα ως το 1923 —ως τη χρονιά δηλαδή που εφαρμόστηκε και στην Ελλάδα το νέο (γρηγοριανό) ημερολόγιο— δίνεται η διπλή χρονολόγηση. Σε λίγες περιπτώσεις (π.χ. 49, 55, 56, 57, 326) ο επιστολογράφος τηρεί τη διπλή ένδειξη και συνεπώς δεν υπάρχουν προβλήματα σχετικά με τη χρονολογική τοποθέτηση του γράμματος. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις η απόδοση της χρονολογίας στο παλιό ή στο νέο ημερολόγιο παραμένει προβληματική. Στον πίνακα ακολουθήθηκε σιωπηρά ο εξής κανόνας: η χρονολογία που δίνει ο επιστολογράφος αναφέρεται στο παλιό ημερολόγιο όταν το γράμμα γράφεται στην Ελλάδα, στο νέο ημερολόγιο όταν το γράμμα γράφεται στο εξωτερικό. Μια τέτοια μέθοδος λύνει βέβαια οριστικά το πρόβλημα, αφήνει όμως κάποιο περιθώριο στις αμφιβολίες, γιατί τίποτε δε μας εγγυάται με απόλυτη βεβαιότητα (εκτός αν υπάρχουν πρόσθετα δεδομένα χρονολόγησης μέσα στο κείμενο) ότι σ' ένα γράμμα γραμμένο π.χ. στο εξωτερικό και σταλμένο στην Ελλάδα ο αποστολέας χρησιμοποιεί το ένα ή το άλλο ημερολόγιο. Τέτοιες αμφιβολίες είναι ιδιαίτερα αισθητές στις (λίγες) περιπτώσεις όπου ο τόπος γραφής δεν είναι γνωστός και δεν υποδεικνύεται από τον πίνακα ούτε με ερωτηματικό.

3. *Ευρετήριο ονομάτων*. Σ' ένα έργο τέτοιου μήκους και με τόσο ποικίλο υλικό το *Ευρετήριο ονομάτων* είναι για το μελετητή ένα βοήθημα πρωτεύουσας σημασίας, κι ακόμη περισσότερο για το λόγο ότι —όπως δηλώνεται στο *Σημείωμα για την έκδοση*— αυτό το ευρετήριο υποκαθιστά κατά κάποιον τρόπο τον πλήρη σχολιασμό των γραμμάτων, που θα ακολουθήσει σε χωριστό τόμο. Βέβαια το ευρετήριο θα είχε προσφέρει μία ακόμη χρησιμότητα, αν περιλάμβανε όλα τα «ονόματα» (κι όχι μονάχα «τις άμεσες και πλήρεις αναφορές των κύριων ονομάτων») και περισσότερα «πράγματα», ιδιαίτερα για ό,τι αφορά τις γλωσσικές συζητήσεις και παρατηρήσεις. Οι διάφορες ελλείψεις και ασυνέπειες που διαπιστώθηκαν προέρχονται σε μεγάλο βαθμό απ' τα διαφορετικά κριτήρια

που ακολούθησε ο κάθε μελετητής, κριτήρια που δεν ενοποιήθηκαν, δεδομένου ότι ο Χαράλαμπος Καραόγλου περιορίστηκε να συντάξει το ευρετήριο «με βάση την αποδελτίωση των ονομάτων από τους επιμελητές της κάθε ενότητας γραμμάτων». Έτσι π.χ. υπάρχει λήμμα για το «Υπουργείο Εξωτερικών» και δεν υπάρχει για το «Υπουργείο Παιδείας» (27, 34, 35), οι κατάλογοι ονομάτων που απαντούν μέσα σε μερικά γράμματα τότε αποδελτιώνονται (π.χ. 304) τότε όχι (203), τα ονόματα τότε γράφονται με, τότε χωρίς συντομογραφίες (*Βερναρδάκης, Δ. Ν.: Κακλαμάνος, Δημήτριος· Καλαποθάκης, Δημ.*: αλλά και Nauck, Aug. και Renan, Ernest). Ίδια αναρχία για τις «εσωτερικές» παραπομπές: π.χ. έχουμε *Βύρων*, βλ. Byron, και δεν έχουμε *Δάντε*, βλ. Dante (λείπουν επίσης οι παραπομπές για τα παραμορφωμένα ονόματα: π.χ. 116 *Σαρδοῦλες*, βλ. Sardou)· έχουμε *Antibes*, βλ. *Ἀντίπολη* (αλλά στο *Χρονολογικό πίνακα* πάντοτε *Antibes*), *Ανάπλι*, βλ. *Ναύπλιο*, αλλ' όχι *Λόντρα*, βλ. *Λονδίνο· Σαλονίκη*, βλ. *Θεσσαλονίκη*. Για τα διάφορα έργα για τα οποία γίνεται λόγος μέσα στα γράμματα συνήθως υπάρχουν παραπομπές στο λήμμα του συγγραφέα (π.χ. *Αργώ*, βλ. Βλαστός, Π.), αλλά συχνά τέτοιες παραπομπές λείπουν, ακόμα και σε περίπτωση που η ταυτότητα του συγγραφέα δε γίνεται αμέσως νοητή από τα συμπραζόμενα. Ιδού ένας κατάλογος ενδεικτικός ελλείψεων που διαπιστώθηκαν (οι αριθμοί παραπομπής χωρίς άλλη επεξήγηση σημαίνουν ότι αυτοί έχουν παραλειφτεί):

Αγγλία 188: γρ. πιθανώς 487	Θεσσαλονίκη 20, 197
Άγγλοι 209	Ιταλοί 188, 189, 209
Αθήνα 35	Καμπάνης, Άριστος 30, 32
Αισχύλος 439: γρ. Αισχύλος, Πέρσες 439	Κύκλος (περ.) 38, 39, 40
Αμερικανοί 206	Κωνσταντινούπολη 24, 534
Αμερική 206, 492	Λικιαρδόπουλος, Παναγής 535
Βερναρδάκης Δ. Ν. 376: δεν πρόκειται για τον Δ(ημήτριο) Ν(ικόλαο) αλλά για τον αδελφό του Γρηγόριο Βερναρδάκη	Μάλτα 185
Βλαστός, Πέτρος: <i>Γραμματική της δημοτικής</i> 299	Ο Νουμάς 33, 38
Βουλγαρία 190	Πάλλης, Αλέξανδρος: <i>Ομήρου Ιλιάδα</i> (μτφ.) 27· <i>Κούφια καρύδια</i> 380· <i>Ταμπουράς και κόπανος</i> 380· <i>Η Νέα Διαθήκη</i> (μτφ.) 318: γρ. 381
Βούλγαρος, -οι 190, 191, 196, 197, 202, 209, 210	Παρίσι 481
Γαλλία 492 (στο ίδιο γράμμα αποδελτιώνεται π.χ. η λέξη «Αγγλία»)	Πάτρα 32
Γάλλος, -οι 196, 209	Ρωμικός, -οί 80, 363, 390 κι αλλού συχνά
Γερμανοί 209	Ρώσοι 196
Ελλάδα 202, 215, 377	Σάμος 534
Ευριπίδης, <i>Κύκλωπας</i> (μτφ. Αλ. Πάλλη) 35: η ένδειξη συμπεραίνεται από τη σύγκριση με το γράμμα 34	Σέρβοι 190, 193, 209, 210
Ήπειρος 193	<i>Ταχυδρόμος</i> (εφ.) 461
Θεοδωρίδης Χαράλ.: <i>Εισαγωγή στη Φιλοσοφία</i> 37	Terentius 452: γρ. Terentius, <i>Adelphi</i> (κριτ. έκδ. Γ. Ψυχάρη).
	Τούρκος, -οι 190, 191, 192, 198, 200, 210
	Τσιριμώκος, Μάρκος 31: γρ. 32
	Χιώτες, -ισσες 54, 181
	Ψυχάρης, Γιάννης 26· <i>Γλώσσα και γλωσσικά</i> 447

Στο τέλος αυτών των περιθωριακών παρατηρήσεων δεν απομένει παρά να ευχηθώ ο τόμος αυτός (μαζί με τα σχόλια που αναγγέλλονται και που περιμένουμε σύντομα) να αποτελέσει για τον ειδικό ένα χρήσιμο βοήθημα και για όλους ένα τερπνό και συνάμα παιδευτικό ανάγνωσμα.

Università di Padova

MASSIMO PERI